

М И Н У Л Е Й С У Ч А С Н Е Ч. 4.

ІВАН ПЕТРЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

К Р А К І В

1 9 4 0

У К Р А Ї Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О

М И Н У Л Е Ї С У Ч А С Н Е Ч. 4.

ІВАН ПЕТРЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

I.

КНЯЖА И КОЗАЦЬКА ДОБА

КРАКІВ

1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

Накладом „Українського Видавництва”, Краків, Кармелітська 34, II
Verlag „Ukrainischer Verlag“ G. m. b. H. Krakau, Karmelitenstrasse 34 II
Друк: „Нова Друкарня Денникова” під комісарською управою, Краків,
Ожешкової 7.

Druck: „Nowa Drukarnia Dziennikowa” Kommissarische Verwaltung, Krakau
Orzeszkowagasse 7.

I. Україна за словянських часів (до 300 р.).

1. Українська земля.

Наш рідний край називається Україна. Названо його так тому, що він лежав на краю Європи, в сусідстві Азії.

Велика й простора українська земля. Здовж має вона понад дві тисячі миль, вширш понад тисячу. На південь Україна межує з Чорним Морем та переходить за Карпати і Кавказ. На заході наближається до ріки Висли. На півночі переходить поза ріку Припять. На сході сягає по Каспійське Море.

Наш край здебільшого низинний. Куди не глянути, всюди по Україні тягнуться низини, а лиш де-не-де є горби і височини. Найбільша низина є над Чорним Морем; найнижче положений край над рікою Припятью. На низинах і височинах здавна оселялися люди, бо тут були просторі пасовиська і добрі землі під управу ріллі. Високі гори є тільки на південних краях української землі: Карпати, Кримські гори, Кавказ. Всі ті високі гори, на верхах скелясті, вкриті камінням. В гори ховалися люди в час небезпеки, підчас війни і ворожих нападів.

Більша частина українських рік пливе до Чорного Моря. Найбільша і найславніша ріка України це Дніпро. Ріка ця дорога серцю кожного українця, бо коло неї відбувалися найважливіші події з української історії. Тут лежить давня столиця України, золотоверхий Київ, де проживали найславніші князі; тут є Запоріжжя, де була Січ і де жили й воювали козаки. Дніпро, це батько українських рік. З правого боку допливає до нього ріка Припять, що пливе через багна, болота й озера; по лівому боці є Десна і багато менших рік. До Чорного Моря плывуть теж ріки Дністер, Бог, і Кубань. До Азовського Моря допливає Дін з Донцем. На заході є ріки Буг і Сян, що плывуть до Висли, а з нею до Балтійського Моря.

В Україні підсоння не всюди однакове. На півночі більше вогко й холодно, на півдні сухо й гаряче. Північні части

здавна вкривали великі ліси. Де вони починалися, куди тягнулися і де кінчалися, цього не знав ніхто. Ліси були непролазні, густо зарослі деревами. Ніхто не рубав ніколи величезних дубів, старих буків і грабів, високих сосон і ялиць. Вони росли сотнями літ і валилися тільки тоді, як вже цілком спорохнявіли і зісохли. Де бувало старе дерево, на його порохні виростали нові, ліс ставав усе густіший, темний і вогкий. Хто хотів добутися в ті праліси, рубав дерево за деревом, щоб зробити собі перехід. В лісах в небезпечні часи добре було сховатися, бо тут ніхто не міг віднайти людської оселі.

Упівденних частинах України не було лісів, а простягалися степи. Це були широкі, безмежні поля, вкриті травами й зіллям. Весною вся рослинність зеленіла і вкривалася квітками, підчас літніх спек степ жовтів і завмирав так, що ставав пустинею. У степах була добра паша й тому тут блукали все півдикі кочовики зі своїми табунами коней і худоби.

У лісах і степах жило безліч усякого дикого звіря. Не тільки зайці, лиси, дикі кабани були на кожному місці, але нерідко стрічалося й вовків та ведмедів. Над озерами було багато диких гусей, качок, лебедів, журавлів, всякої водяної птиці. Риби було така сила, що ніхто не міг її виловити.

Життя людини в давні часи було легке, бо всякої поживи було багато. Хто вмів стріляти або ловити звіря, той все мав доволі мяса на прожиток і шкір та футра на одержу. Але зате людей чекали інші труди й небезпеки. У ніякому місці не можна було бути безпечним від диких звірів. Нераз зза дерев напав на ловця ведмідь, нераз рись скочив згори на прохожого. Зимою вовки великими зграями напали на людські оселі. Але найбільша небезпека грозила людям від диких народів, що переходили з одного місця на друге і нападали на спокійні села. Як виглядав наш край в давні часи і як жили тоді наші люди, про це читаємо в історії України.

2. Слов'яни.

Українці в давні часи звали себе слов'янами. До слов'ян належать також білорусини, серби, чехи, поляки й інші народи, що говорять мовою, подібною до нашої. Слов'яни були високого росту, кріпкі тілом. Це були люди відважні і хоробрі, любили боротьбу і сміло йшли на ворогів. Хто

їх образив, тому не дарували провини, але боролися з ним аж до перемоги. Але для мирних людей, що заходили до них, слов'яни були щирі й прихильні; гостям давали їжу й напої і помагали їм у кожній потребі.

Слов'яни мешкали в дерев'яних хатах, окремо один від одного. Кожний мав при хаті своє поле, сіножаті і ліс. В давні часи всього було багато і прожиток людям був легкий. По лісах стріляли дикого звіря, ставили сіті на птицю, розводили пасіки в дуплявих деревах. По ріках і озерах ловили рибу. Багато мали волів, коров, овець і коней. Паша була добра по степах і лісових галявах. Та найбільше любили слов'яни роботу на ріллі. Хоч важко було рубати ліси й корчувати коріння, кожний старався вичистити собі загірнену землю, орати її і сіяти хліб. Хліборобство було головним ділом слов'ян.

Хати слов'ян були прості, звичайні. По середині хати лежав камінь, на ньому палили вогонь і варили страву. Мало де була добра піч. Дим з вогнища розходився по всій хаті і дірою в стелі виходив під стріху. Віконця були малі; замість скляних шибок були болони з міхурця. До хати ледви заходило світло, було тут темно й непривітно. Одіж слов'яни мали шкіряну. Шкір з убитого звіря було багато; кожний мав кожух або футро, — чи з ведмедя, чи з вовка, чи з іншого звіря. Полотно було мало, бо люди не сіяли лину ні конопель.

Своє знаряддя слов'яни робили з дерева; не було залізних плугів, а тільки дерев'яні рала; вози майстровано з самого дерева, так, що не було в них нічого залізного цвяшка. Ножі й сокири були з кременя, твердого каміння, що добре лупається. Голки та шила робили з кости або риб'ячих костей. Потім привчилися кувати залізо й почали робити з нього знаряддя.

Слов'яни вірили в усяких богів. Найстарший і наймогутніший був Перун, бог громів. Як небо вкрилося чорними хмарами, блискало і грімало, вони казали, що це бог Перун ходить по небі і на лихих людей кидає громи. Другий бог був Дажбог, що давав людям щастя і багатство. Волос опікувався худобою і давав їй гарний волос. Сварожич був богом вогню. Стрибог кермував вітрами. Були й усякі менші боги: домовики жили в хатах, лісовики в лісах, водяники й русалки в озерах і річках.

Слов'яни складали своїм богам жертви з овочів, хліба, мяса. На високих горбах або під старими деревами ставили фігури богів з дерева й каміння і молилися до них. Зимом справляли свято Коляди, вечеряли серед снопів, ворожили з куті про врожай, співали колядки. Літом мали празник Купала, під день нашого святого Івана; тоді палили великий вогонь, перескакували через нього і переганяли худобу, — вірили, що це хоронить від недуг.

Слов'яни вірили, що по смерті людина не вмирає, а переходить до іншого, ліпшого світа, до раю. Там люди живуть у гарному саді, серед зелених дерев, співають і веселяться. Щоб забезпечити помершого на майбутнє життя, давали йому до гробу все те, чого йому було потреба на цьому світі, — гарну одежу, зброю, знаряддя, поживу й напиток. Деколи палили тіло покійника на високому кострі і в огонь кидали частину його майна. Потім збирали попіл у глиняний глечик і закопували в землі. На цій місці висипували високу могилу. Щороку в пам'ять помершого справляли святочний пир, що звався тризною.

Слов'яни ділилися на племена. До племені належали люди, що проживали в одній околиці, були споріднені між собою, мали ту саму віру і звичаї. Племена звалися різними іменами. Над Дніпром на широких полях жили поляни; недалеко від них у лісах деревляни, дещо на північний схід сівер'яни (сівер по слов'янському означало північ), над Бугом дуліби, під Карпатами хорвати, над Дністром тиверці, над Богом улчі. Кожне плем'я жило окремо і мало свого

У важних справах слов'яни збиралися на віче. Віче це була рада всіх старших. Вони сходилися на майдані серед села і сідали кругом на великих каміннях. Князь сидів на першому місці і перший говорив. На вічу радили про всякі справи, заводили нові права, міркували, як оборонятися від ворогів. Один зі старших говорив, як це діло рішити, потім всі голосували окликом, чи згодні з тим, чи ні.

II. Українська Держава за княжих часів. (800 — 1340).

3. К и ї в.

Над рікою Дніпром проживало плем'я полян. В їх краю були широкі поля, але немало було й великих лісів. Поляни займалися хлібробством і ловецтвом. Були вони в злагоді

зі сусідами й нікого не займали та як напав на них ворог, боролися хоробро.

Щоб забезпечитися від ворогів, поляни ставили собі гвердині, городи. На гóрод вибирали місце недоступне, звичайно високу стрімку гору. На верху гори вирубували дерева, рівняли місце і кругом копали глибокий рів. З землі насипували високий вал. На валі клали грубі колоди, або вбивали гостро закінчені палі, — це був частокіл. В одному місці серед валу були кріпкі дерев'яні ворота для переходу. По середині між валами ставили великий будинок з грубих пнів дерева, ніби хату, ніби комору; там можна було мешкати і ховати всяке добро. Це був замок. Як вороги напали на край, люди втікали до города. Худобу або брали з собою, як в городі було багато місця або заганяли глибоко в ліс, у яке захистне місце. Як ворог підходив під город, скоро замикали ворота або закидали їх камінням і землею. Жінки і діти ховалися до замку, мужчини з валів стріляли до напасників. Деколи ворогів було більше і вони вдиралися по узбіччях гори на самий верх. Тоді оборонці кидали на них каміння, сипали попіл в очі, лили гарячу воду.

Поляни мали добру зброю. Здалека стріляли стрілами з луків. Лук робили з твердого, але гнучкого дерева, тетиву з тонкого ремінця, до стріл з одного кінця давали вістря з другого пера птиць. Стріли носили в шкіряних сагайдаках. На ворога кидали також списом, копієм. Мечі їх були довгі, гострені на обидві сторони. До оборони брали ро рукщит, дерев'яну дошку, оббиту шкірою. На голові носили залізні шоломи, на тіло надягали дротяну або залізну сорочку.

Найславнішим городом полян був Київ. Київський замок стояв на високому горбі над Дніпром, кругом були рови, вали і частокіл. Люди ховались туди підчас нападу ворогів. Але в звичайний час кияни мешкали поза городом, на сусідніх горбках і на Подолі, в долині над рікою. Тут вони мали свої поля, сіножаті й сади, тут господарили, займалися ремеслом і торгували.

В Києві здавна процвітала торгівля. З різних околиць привозили до нього всякий крам: шкіру, футра з диких звірів, худобу, мясо, рибу, збіжжя, мід, віск. Усе те мав тоді кожний хлібороб. З далеких країв приїздили купці і привозили полотно, одяги, залізне знаряддя, глиняний посуд, зброю та інші чужоземні вироби.

Вся торгівля йшла рікою Дніпром. Тоді не було ще сухопутних доріг. Через ліси йшли тільки вузьенькі стежки, перерубані серед дерев; в степах не було ніяких шляхів, бо навіть як люди перетерли собі дорогу, вона скоро заростала травою. Хто бажав переїхати в дальшу сторону, сідав на човно і їхав рікою. Кожна річка, кожний потік служив тоді людям за дорогу. Кожний господар, кожний купець мав тоді кілька своїх човнів і перевозив ними на торг свій крам. Київ лежав над найбільшою рікою й до нього приїздило найбільше купців; так він став великим торговельним городом.

Купці з Києва нераз їхали Дніпром вниз, на Чорне Море. Це була небезпечна дорога, бо в степах жили дикі народи. Купці збиралися в дорогу великим товариством по сто і більше човнів і для оборони брали собі вояків з доброю зброєю. Найгірше місце в дорозі були Дніпрові пороги, — скелі, через котрі перепливає ріка. Одні з них високі і вистають понад водою, інші ховаються в глибині під плесом. Переплисти туди було важко, бо вода то підносила човне догори, то кидала у вир, — легко було потонути. Щоб минути небезпеку, гребці витягали човни на беріг і перетягали їх сушею здовж порогів, — потім пускали на воду. Внизу Дніпро широкий і рівний, там вже плисти було вигідно аж до самого моря. На Чорному Морі плавали тоді всякі чужі народи, найбільше греки й араби. Часом вони не хотіли перепустити й хоч не хоч треба було зводити з ними бій на життя і смерть.

Хто заклав Київ і перший збудував город, цього ніхто не памятав. Старі люди повідали всяку всячину. Одні казали, що ім'я Києва пішло від якогось Кия, що був перевізником на Дніпрі: кому треба було переїхати з одного боку ріки на другий, він перевозив своїм човном. Інші розказували, що в Києві мешкали три брати, Кий, Щек і Хорив, та їх сестра Либедь. Від Кия названо город Київ, від його братів гори Щековицю і Хоривицю, від імени сестри річку Либедь. Це було коло 800 р. Від цього ж року числимо й історію України.

4. Перші князі.

На північ від України, в Швеції, жило германське плем'я, варяги, люди войовничі і відважні. Вони будували собі човни і їздили ними по цілому світі. Два хоробрі варяжські ватажки, Аскольд і Дир, зібрали собі ватагу

і поїхали з нею напівдень. Їхали різними ріками, то сушею перетягали човни, аж прийшли до Дніпра і рікою приїхали під Київ. Тут пристали до берега і питалися: »Чий це город стоїть на горі?« Кияни відповіли їм: »Жили тут три брати, Кий, Щок і Хорив і вони побудували цей город; але тепер вони померли, а нас завоював дикий народ хозари«. Аскольд і Дир захотіли визволити Київ від диких людей, вийшли на беріг з своїм військом і вигнали хозарів. Тоді кияни вибрали їх своїми князями. Це було 860 року.

Фінські племена, що жили на півночі називали варягів »роутсами« і звідси пішла назва роутси-руси, роутські-руські. Як згодом завойовані нашими князями північні племена, змішані з турко-фінами, стали називати себе також тією назвою, наш народ назвався українським, а наш край Україною.

Аскольд і Дир зібрали велике військо та багато кораблів і поплили Дніпром на Чорне Море. Там далеко на полудні був город Константинополь, що славився як столиця грецьких царів, — від того звали його теж Царгородом. Тоді це було найбільше і найславніше на весь світ місто, дуже багате і торговельне, прикрашене величавими будовами. Нераз їздили туди наші купці, бо там були гарні одяги, добра зброя, всякі південні овочі й вино. Але греки неохоче дивилися на українців і нераз кривдили наших людей. Аскольд і Дир задумали добути Царгород і оточили його своїми кораблями. Греки налякалися і заплатили українцям велику дань. Із здобиччю і славою вернулися українські війська з походу. Слава київських князів розійшлася по всьому світі.

Опісля княжив у Києві Олег. Він був князь розумний, бистрий і спритний, звали його Віщим. Як став князем, Олег сказав: «Київ буде матір'ю всіх українських городів», це й сповнилося: Київ став столицею цілої України.

Олег також вирядився у похід на Царгород. Греки, як дізналися, що українці знову ідуть на них, замкнули залізними ланцюхами царгородську пристань над морем, а людям казали ховатися за мури города. Олег приїхав зі своїми кораблями під Царгород і побачив, що від моря не можна дістатися до міста. Але він хитрощами дійшов свого. Наказав витягти човни на беріг і доробити до них колеса, немов до возів і як прийшов вітер, військо розпустило вітрила й ці човни-вози поїхали під город. Побачили це греки й ви-

слали послів до Олега: »Не руйнуй Царгороду, дамо тобі дань, яку захочеш!« Олег змилосердився і здержав своє військо. Греки прислали йому великі дари, вино й овочі, але він не прийняв цього, а наказав дати на кожного українського воюка по шість фунтів срібла. Потім умовився з грецьким царем договором, як греки мають приймати українських купців у Царгороді. Цар згодився на те, що українці можуть купувати й продавати все, що схочуть і не платитимуть ніякої дані грекам. Цю умову обидва володарі за-присягли: грецький цар присягав на хрест, Олег на свій меч і богів Перуна та Волоса. На знак перемоги Олег привіз свій щит на воротах Царгороду. Це було 911 р. З того часу українці все думали про те, щоб Царгород здобути для себе.

Олег умер дивною смертю. Якийсь віщун виворожив йому, що кінь, на котрому любив він їздити, принесе йому смерть. »Не хочу вже сідати на того коня«, сказав Олег та велів слугам відвести коня до стайні та більше не приводити. Аж по роках пригадав собі та довідавшись, що кінь згинув тільки усміхнувся: »Не справдились віщування — мій кінь згинув, а я живу«. І велів осідлати другого коня: »Поїду подивитись, де його кости«. Приїхав, висів зі сідла та торкнув кістяк ногою. »Хіба від тебе, коню мій, вже тепер мені не смерть?« подумав. Та в цю хвилину з черепа вилізла гадюка, що там мала своє гніздо, і вкусила князя в ногу. За-слаб від того Олег і вмер.

По Олегу княжив у Києві Ігор. Він був сином Рюрика і від того княжий рід звався Рюриковичі. Ігор водив своє військо на Царгород, але греки вже добре підготувалися і не пустили його під мурі міста. Щоб здобути більшої слави, Ігор уладив похід в далекі краї на сході, над Каспієм. Він переміг тамешні народи і привіз до Києва велику здобич — золото, срібло, дорогу одягу, зброю і всякий крам 943 р.

Ігор воював багато з племенем деревлян. Вони жили в лісах, недалеко від Києва. Всі українські племена вже піддалися київському князеві, одні лише деревляни не хотіли належати до української держави. Вони рідко коли виходили із своїх лісів, не знали, що діється у світі, не розуміли того, що всім українцям треба злучитися разом. Ігор вислав на них своє військо, переміг їх і присилував до

послуху. Але потім деревляни знову збунтувалися проти князя. Ігор сам пішов з військом і зайшов глибоко в деревлянські ліси. Деревляни зробили на нього засідку в лісах, розбили княжу дружину і самого князя взяли до неволі та вбили. Так загинув хоробрий князь Ігор, що воював різні народи і хотів поширити межі української держави.

По смерті Ігоря в Києві княжила його жінка Ольга. Вона помстилася за смерть свого чоловіка, побила деревлян і їх край прилучила до київської держави. Ольга перша зпоміж українських князів прийняла християнську віру. До Києва приїздили часто християнські купці з Греції і з інших країв. Наші князі приймали їх прихильно і дозволили їм збудувати церкву в Києві. Один священник намовив княгиню покинути віру в давніх богів і прийняти християнство. Ольга поїхала до Царгороду і там вихрестилася; кумом її був грецький цар. Це було 957 р.

5. Святослав Завойовник.

Князь Святослав був сином Ігоря й Ольги. Як виріс і став юнаком, почав збирати багато хоробрих вояків і ходив з ними в далекі походи. Сам був відважний і витривалий, і так несподівано нападав на ворогів, що звали його леопардом. Не возив із собою возів, ні воєнного табору, не брав навіть казана, щоб варити поживу, але різав тоненько мясо, пік на вуглях і так їв. Не мав і шатра, а на спання підстелював тільки покривало з коня, під голову клав сідло і так спочивав. Такі самі були і його вояки. Як ішов на який край, наперед сповіщав: »Готовтєсь, іду на вас!« Ольга охрестившись, бажала, щоб і її син прийняв християнство, але Святослав відказав: »Як би я прийняв християнство, мої вояки сміялися б з мене.« І залишився при давній вірі своїх батьків.

Як Святослав дійшов уже до мужеського віку, Ольга віддала йому управу держави. Князь зараз почав великі війни. Перший похід повів на схід, проти хозарів. Хозари, це був купецький народ над Каспійським морем, при гирлі Волги. Колись вони мали велику державу і навіть панували над Києвом. У них було пророцтво, що поконають їх люди з мечами, гострими на два боки. Таких мечів вживали українці. Святослав здобув найбільшу хозарську твердиню

і поруйнував їх городи. Хозари розбіглися на всі сторони, й ніколи вже їх держава не відновилася.

Вернувшись з походу, Святослав впорядкував свої краї і сказав до матері та своїх бояр: «Скучно мені сидіти тут, у Києві. Піду я над Дунай, де є город Переяславець; це багата земля, там сходяться скарби з усіх сторін: з Греції золото і дорогі матерії, вино і різні овочі, від чехів, ляхів і мадярів срібло і коні, з України футра, віск, мід і невольники». Як задумав, так і зробив. Взяв десять тисяч війська і пішов на Болгарію. Болгари замкнули ворота свого города і виступили в бій проти Святослава. Битва була дуже завзята й багато погинуло українців. Але князь захопив своє військо словами: «Як маємо тут лягти, то поляжемо по лицарськи!» Його військо кинулося на ворогів і розбило їх полки. Потім Святослав вернувся до Києва, щоб узяти більше війська і далі воювати. Але Ольга здержала його: «Бачиш, що я немічна, як же ж підеш від мене? Умру незабаром, поховаш мене і тоді можеш іти». В недовгому часі Ольга умерла. Святослав уладив матері величавий похорон, але не справляв уже тризни, ані не насипував могили, бо Ольга була християнка і не любила давних обрядів.

Потім Святослав зібрав нову дружину і задумав завоювати ще й грецьке царство. Перейшов через Дунай і вислав до греків заклик: «Іду на вас і звоюю вас, так як болгарів» Греки відповіли на це: «Не хочемо воювати з тобою; заплатимо тобі дань, тільки не йди на нас. Скажи, скільки людей у тебе, дамо тобі окуп за кожного вояка». Греки говорили так, щоб дізнатися, яку силу має Святослав і поставили проти нього військо вдесятеро більше. Святослав промовив тоді до своїх вояків: «Вже нема нам де дітися, волею, чи неволею, мусимо стати до бою! То ж не зробимо сорому українській землі, поляжемо тут кістями! Мертвому нема сорому, а як станемо утікати, вкриємося вічним соромом. Станьмо кріпко! Я йду вперед вас, — як моя голова поляже, промишляйте тоді самі!» Військо великим криком відповіло: «Де твоя голова ляже, там і ми наші голови зложимо!» І всі кинулися у бій і перемогли греків.

Грецький цар мусів миритися. Він вислав Святославі золото й дорогі одяги, але князь навіть не глянув на них. Зачудувалися греки й сказали: «Хоробрий це князь, коли майна не цінить, — вишлім йому зброю». Святослав прий-

няв цю зброю, почав її хвалити й погодився на мир з греками. Грецький цар забажав побачитися з тим славним князем, приїхав над Дунай на гарно прибранім коні, у золотій збруї, його дружина також сяла від золота. Святослав приплив до берега невеликим човном і веслував разом із своїми вояками. Був він середнього росту, очі мав сині, брови густі, довгі вуса й голену бороду; голова таксамо була обголена, лиш з одного боку висів довгий чуб. Одежа його була біла, з полотна, як і в його вояків. Та хоч він був просто зодягнений, а цар мав блискучу зброю, то держався згорда, бо почував себе побідником.

Тоді, як Святослав був у Болгарії, на Україну напали печеніги, дикий народ, що прийшов з азійських степів. Печеніги дізналися, що князь вертається з походу й засілися на нього коло Дніпрових порогів. Старі вояки радили князеві минути ворога і їхати степами. Та Святослав не мав звички вступатися ворогам, — він кинувся на печенігів. Але бій покінчився нещасливо: тільки частина українського війська перебилася через печеніжські полки й вернулася до Києва, більша частина полягла в бою, поляг і славний князь Святослав. Це діялося року 972.

6. Володимир Великий.

Святослав залишив три сини: Ярополка, Олега й Володимира. Ярополк був поганою людиною, він убив Олега і хотів убити ще й Володимира. Але Володимир закликав на поміч варягів з-за моря, побив старшого брата й став князем у Києві 979 року.

Своє княження Володимир почав від того, що виправився з військом до ти країв, де нині є Галичина і Холмщина. Тут проживали тоді племена хорватів і дулібів. Вони жили з хліборобства й для оборони ставили собі городи. Найбільші городи були два: Перемишль і Червень. Але потім стали нападати на них сусіди: чехи й поляки, і намагалися підбити їх під свою владу. Володимир прийшов туди 981 р., зайняв Червень, Перемишль і інші городи і прилучив їх до київської держави. На Волині він заснував новий город і назвав його від свого імени Володимиром. Від того часу Галичина й Холмщина належали до великої української держави.

На Україну часто нападали печеніги. Одного часу Володимир стояв з військом по лівім боці Дніпра, над річкою Трубеш, там, де нині є Переяслав. Печеніги стояли по другому боці ріки. Печеніжський ватажок переказав до Володимира: »Не биймося усім військом, а попробуймо наші сили інакше. Вишли ти якого сильного мужа від себе, ми вишлемо свого й нехай борються. Побідить наш чоловік, то ми будемо вашими панами, побідить ваш муж, то ми вам піддамося«. Згодився Володимир і став шукати сильного чоловіка, але довго не міг знайти охочого. Аж прийшов до князя якийсь старий вояк і сказав: »Князю, є у мене три сини, два тут зі мною, а третій, найменший, лишився дома; він такий міцний, що ніхто не може його поборо́ти. Раз ми сварили на нього, а він мняв руками кожу,— й от він з гніву ту кожу роздер, така сила в нього!« Зрадів князь і казав прикликати того кожемяку. На третій день ранком печеніжський борець прийшов над ріку. Це був чоловік великого росту; як побачив кожемяку, розсміявся, бо хлопець був невеликий ростом. Але кожемяка хопив печені́га обіруч і кинув ним о землю, — велитень загинув. Печеніги пустилися тікати, українці кинулися за ними й побили їх. Володимир заложив на цім місці город і назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від печенігів.

Щоб здержати напад печенігів, Володимир приказав сипати на границі високі вали з землі, на них ставив укріплення з дерева, частоколи й заборولا. Будував також нові городи й твердині, щоб люди мали куди хоронитися підчас ворожого нападу.

Володимир спершу почитав давніх словянських богів. Перед його палатою в Києві стояв Перун, зроблений з дерева, голову мав срібну, вуса золоті. Володимир складав йому жертву. Але до Києва приходили з різних сторін чужі люди й намовляли князя, щоб покинув віру й прийняв іншу. Болгари з-над Волги хвалили йому віру арабського пророка Магомета, жиди закон Мойсея, німці латинську віру, греки грецьку. Володимир скликав боярів і сказав їм: »Приходили до мене послы з різних земель і кожний хвалить свою віру, кожний обіцює спасення від неї. Що мені робити?« Бояри відповіли: »Ти знаєш, княже, що ніхто не ганьбить свого, а хвалить; як хочеш пізнати, котра віра найліпша, вишли своїх мужів, нехай поглянуть, як хто служить Богові«. Князь послухав ради й вислав двісті найрозумні-

ших мужів до різних країв, щоб пізнали всі віри. Вони вернулися по довгій часі і сказали князеві, що найбільше вподобалася їм грецька віра, бо у греків найгарніше богослуження і наймудріші люди. Володимир постановив прийняти християнство в грецькому обряді.

Володимир хотів ще взяти собі за жінку грецьку царівну. Але греки були горді й сказали: «Це річ нечувана, щоб грецька царівна стала жінкою чужого володаря, що походить з поганського роду». Розгнівався на них Володимир і пішов з військом на грецький город Корсунь, що на Кримі, став його облягати й добув наступом. Тоді вже грецький цар згодився віддати царівну Володимирові. Володимир охрестився в Корсуні й взяв царівну за жінку 988 р.

Володимир наказав тоді скинути всі фігури старих богів і велів їх рубати й кидати в огонь. Головного бога, Перуна, казав привязати коневі до хвоста й волочити по городі; за ним ішло дванацять мужів і били його залізом, а потім кинули до Дніпра. Потім князь скликав усіх християн: «Хто не охреститься» — казав — «буде мені ворогом». Усі кияни послушали, ввійшли у воду, старі й молодші, а дітей несли на руках; священники стояли на березі й хестили всіх. На місцях, де стояли давні боги, Володимир ставив церкви. Найбільша з них була в честь Богородиці; на удержання її духовенства князь призначив десяту частину свого майна, від того названо церкву цю Десятинною. При церквах усюди заведено школи. Люди з початку не розуміли, що таке наука й не хотіли посилати дітей до школи. Тоді князь велів силою брати синів бояр і віддавав їх на науку учителям; матері плакали за ними, як за помершими. Аж потім усі побачили, що школа дає користь людині і радо вчили дітей письма й інших наук.

Князь Володимир умер 1015 р. Нарід згадував довго щасливе Володимирове володіння і звав його «Ясним Сонцем». В історії він дістав ім'я Великого, бо довершив таких великих діл, як ніхто з давніх князів.

7. Ярослав Мудрий.

По Володимирі київським князем мав стати його найстарший син, Святополк. Але він був недоброю людиною. Як ще жив Володимир, він хотів воювати з батьком і кликав собі на поміч польського князя. Святополк задумав лу-

каве діло, — убити всіх братів. Він скликав свою дружину й питався: »Вірні ви мені цілим серцем?« Вони відповіли: »Зложимо за тебе голови наші!« Тоді Святополк приказав їм: »Ідіть, убийте мого брата, Бориса!« Вояки пішли й стрінули Бориса, як він молився ранком і убили його. Святополк велів їм забити ще другого брата, Гліба; третій Святослав дізнався, що й його чекає смерть і утік на захід, але Святополкові слуги дігнали його в Галичині й убили над рікою Опором, в карпатських горах, в тому місці, де нині долина Святослава біля містечка Сколе.

Але був ще один син Володимира, Ярослав. Він жив на півночі, в Новгороді. Як він дізнався про діла Святополка, заплакав і сказав: »Батько наш умер, а Святополк убиває братів«. Тоді новгородці сказали йому: »Він убив також багато наших людей; іди на нього, ми тобі поможемо«. Ярослав відповів: »Я не хотів боротися з братом, але як не піду на нього, то він убе й мене«. Зібрав військо і пішов у похід. Святополк привів собі на поміч поляків. Це перший раз в історії український князь спровадив проти своєї землі ворожих чужинців. Але поляки грабили й нищили міста й села, так, що весь народ повстав проти них і почав їх бити. Святополк побачив, що не вдіє нічого, навіть при допомозі поляків, і мусів втікати з Києва. З жалю, що він допустився таких злочинів, — що й братів убив і чужинців навів на свій край, — помішався йому розум. Він загинув десь на чужині; народ за його злочини дав йому ім'я Окаянного.

Після перемоги над Святополком Ярослав засів на батьківському престолі і панував спокійно довгі літа (1018—1054 рр.). Довга війна край знищила й зруйнувала. Князь старався повернути добробут і спокій, уникав воєн, а займався управою і загодовуванням держави. Найбільше дбав про свою столицю, Київ. Давній город він розширив дуже й наново укріпив. Кругом поставив нові вали, з мурованими баштами й укріпленнями. З різних сторін до города вели муровані ворота. Найславніші були Золоті Ворота, побиті зверху золотою бляхою. Ярослав поставив нову величаву церкву св. Софії, з десятьма банями; вона була прикрашена різьбами й іконами, золотом і сріблом; при ній мешкав київський митрополит, голова Церкви.

Ярослав опікувався монастирями й ченцями. За його часів в горах під Києвом засновано Печерську Лавру. По-

Княгиня Ольга

Князь Володимир Великий

Князь Ярослав Мудрий

Анна Ярославна, королева
Франції

Княже військо

За володіння Володимира Великого Українська Київська Держава мала біля 3 мільйонів квад. кілометрів.

Руїни Золотих Воріт
пам'ятка краси столиці
давньої України.

Гроші Володимира й Ярослава
На них тризуб, герб староукраїнської
Київської Держави.

ОДЯГИ В КНЯЖІЙ ДОБІ

Ноша князів
(Князь Ярослав Мудрий. Зі знищеного
тепер малюнку Софійського Собору)

Українське лицарство княжої доби

Українське боярство

Межі нашої держави в перших століттях її існування

Собор Св. Софії

Печерська Лавра

Найстарші київські пам'ятники українського храмовбудівництва

божні пустельники викопували в землі печері й тут проживали в молитві, пості й добрих ділах. Ченцям не вільно було сидіти без роботи. Вони самі робили все потрібне для монастиря, управляли ріллю, молотили й мололи збіжжя, ткали сукно й полотно, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву. Вони вчили людей ремесла й давали приклад, як жити по божому. Найславніші ченці були Антоній і Теодозій.

Князь Ярослав казав зібрати і списати всі права в одну книгу. Важніші справи судив сам. Він сідав разом з боярами на рундуку перед своєю палатою, з усіх сторін приходили до нього люди з своїми справами й князь розсуджував їх та карав винуватих. Карали тоді інакше, як нині. Тільки дуже великих злочинців карали смертю, або замикали до в'язниці; за звичайні злочини винуватець платив лише грошеву кару. Злодій, що вкрав у сусіда коня або щонебудь інше, повинен був повернути украдене й платив кару князеві.

Ярослав воював небагато, бо не хотів нищити свого краю. Але як було потреба, вмів постояти за свій край і оборонити його від ворога. Він ходив з військом в Галичину й вигнав звідси ляхів, що їх навів був Святополк. Тоді поставив над Сяном кріпкий город Ярослав, що мав обороняти галицьку землю перед сусідами. Нераз також воював з печенігами й будував у степі нові твердині та оселі.

Ярослав був могутнім князем і всі сусіди шанували його. Найзначніші європейські володарі вважали своєю честю поріднитися з його славним родом. Одна донька Ярослава, Анна, стала жінкою французького короля, друга вийшла за норвежського князя, син мав за жінку грецьку царівну. Також в Данії й Англії, в Німеччині, Угорщині й в інших краях княжили свояки Ярослава.

В славі дожив Ярослав старечих літ. Як почув уже, що приходить на нього смерть, скликав своїх синів і дав їм такий заповіт: »Це я відходжу з цього світа. Любіться, сини мої, — ви діти одного батька й одної матері. Як житимете в любові, Бог буде з вами й покорить вам ваших ворогів. Коли ж житимете в ненависті, загинете самі й погубите землю батьків і дідів своїх, яку вони зібрали в великому труді. Проживайте в згоді, любіть один одного!« Київ дав князь найстаршому синові, Ізяславові, іншим синам роздав другі

землі. Ізяслав мав заступати батька й молодші брати мали його слухати та шанувати. Ярослав умер 1054 р. Його домова є дотепер в церкві св. Софії у Києві.

8. Поділ України. Половці.

По смерті Ярослава 1054 р. найстарший син Ізяслав узяв собі Київ, молодші князі стали княжити в других городах. Українська держава не була вже під владою одного князя, а поділилася на окремі землі. Коло Києва була Київщина, коло Чернигова Чернигівщина коло Переяслава Переяславщина, коло Пинська Пинщина, коло Володимира Волинь, на заході Перемищина. Не було з того користи для України. Як українська держава була під одним князем, вона була сильна й всі люди жили в щастю і добробуті. Тепер князі мали менше землі, завидували своїм братам і бажали забрати їх князівства. Прийшли великі незгоди й війни в українській землі, зруйновано багато городів і сіл, народ збіднів і занепав.

Київський князь Ізяслав був людиною добрячою, лагідною і покірною, але не вмів удержати ладу в державі. Молодші брати бачили, що він нерішучий і безсильний і не хотіли його слухати. Народ бажав собі сильного князя, збунтувався проти Ізяслава й вигнав його з Києва. Княжили потім молодші брати Ізяслава. Вони правили ліпше й київське князівство скріпилося під їх володінням.

Найславніший князь був тоді Володимир Мономах (1113—1125 рр), братанич Ізяслава. Це був князь хоробрий і справедливий. Вже, як малий хлопець, він їздив на коні, стріляв з луку, ходив на лови й на війну, звик до холоду й до голоду, до трудів і небезпек. Як став князем, жив просто, не дбав про свої вигоди, а старався про добро народу. Вставав раненько, перед сходом сонця: «Нехай не застане вас сонце в постелі», говорив своїм синам. По сніданню сидав перед палатою і відбував суд. Пильно уважав, щоб не сталася кривда бідному й слабому, опікувався сиротами, заступався за бідних селян. Ніколи не дозволяв своїм людям переїздити через засіяне поле, або робити кому шкоду в дворі. Дуже радо приймав гостей і людей з чужих сторін, чи вони були визначні, чи прості люди. «Гість, — казав він — ширить славу про господаря, добру або лиху». Ціле життя він учився чогось, не соромився питати про пояснення, як

не знав, або не розумів чого. В кожній важній справі радився з боярами. Але в ніякому ділі не спускався на слуг і урядовців, сам доглядав усього, і в дворі в уряді. На війні сам доглядав війська, дивився, чи вояки мають усе потрібне, сам ставив сторожі й їв останній, спати клався у зброї, з мечем при собі.

Улюблена забава Володимира була лови. Ніхто не полював так багато, як він, ніхто не мав стільки ловецьких пригод. Він ходив на дикі кабани, олені, тури, ведмеді. Часто ловив власною рукою дикі коні, що тоді жили в степах. Двічі брав його тур на роги разом з конем. Лось раз топтав його ногами, другий раз поколов рогами. Дикий кабан стягнув йому з бедра меч, ведмідь вкусив у ногу, рись скочив на плечі й перевернув разом з конем. Багато разів він впав з коня, двічі розбив собі голову, нераз побив собі руки й ноги.

Володимир воював багато з половцями. Це був дикий народ, що побив печенігів і вигнав їх з України та й сам запанував у степах. Половці щороку нападали на українські села, забирали худобу й коні та вели зі собою в неволю тисячі бранців. Володимир, щороку збирав військо й ішов на границю, щоб не пустити дикого ворога в українську землю. Часто заганявся глибоко в степи, аж туди, де були половецькі кочовища, нападав на половців, бив їх і мстився за кривду України. В цій боротьбі князь добув собі велику славу й любов усього народу.

Володимира Мономаха наслідував один з молодших князів, Ігор Святославич. Року 1185 він пішов у похід в степи з хоробрим братом Всеволодом Буй-Туром. На прочуд гарне було їх військо. Кожний лицар мав залізну зброю на грудях панцир і шолом на голові, в правій руці спис з малим прапорцем, в лівій червоний щит; при боці вигострену шаблю, при сидлі лук, на плечах сагайдак зі стрілами. Вони з молодости бували у війнах і походах, знали всі шляхи, всі яри в степах, не боялися ніякої небезпеки. У бій ішли радо, добуваючи собі чести, князеві слави. В першій битві українські війська побили половців. Розгромлені кочовики покинули весь табор, — вози, зброю худобу. Велика здобич дісталася в руки українців. Але другого дня половці знов стали до бою коло Дону на річці Каялі. Мов чорні громади круків вони окружили з усіх сторін українське військо. Почався завзятий бій. Застогнала земля від тупоту коней, за-

дзвеніли зброї, блиснули списи і шаблі. Половці підняли дикий крик і кинулися на українські полки. Наші лицарі зі списками й мечами стрінули їх. У першому ряді йшов Буй-Тур Всеволод. Його полк засипував поганців стрілами, бив залізними мечами, колов копіями. Де тільки Всеволод скочив у своїм золотім шоломі, там поле вкривалося половецьким трупом. Не вважав він на небезпеку й рани, забув про батьківський престіл і своє князівство, не пам'ятав на рідню, — одного тільки бажав: побити ворогів України.

Бій ішов цілу добу. Але над ранком другого дня ослабли українські війська. Не стало стріл, списи були поломані, щити порубані, мечі випали з потомлених рук. Більша частина війська полягла у кровавому бою, решта разом з князями попала в половецьку неволю. Ігор перебув між ворогами два роки. Потім при допомозі одного слуги втік з половецького табору й вернувся в Україну. Про цей похід і негідю князя зложена славна поема, що зветься «Слово о полку Ігоря».

9. Нові вороги з півночі і сходу.

Половецькі напади знищили дуже українську землю. Але ще гірше поруйнували Україну з півночі і сходу.

На півночі від України над Волгою і Окою були великі ліси, болота й багна. Там проживали різні племена, що говорили московською мовою. Їх життя було важке, бо їх край був убогий, мало було ріллі й хліб не родився добрий. Вони жили найбільше з ловів і риболовства. Звичаї їх були сурові, довго не знали вони віри в одного Бога, а почитали різних божків. Над ними панували князі з роду Володимира Мономаха. Але в чужій землі вони забули про свій український рід і свою рідну мову, стали говорити тамошнім наріччям і звикли до чужих звичаїв. Вони гоставили собі городи, Суздаль, Володимир над Клязмою і Москву та ширили звідти свою владу на всі сторони. Московські князі ставилися ворожо до України, бажали її зруйнувати і на перше місце вивести свою Московщину.

Року 1169 суздальський князь Андрій Боголюбський з великим військом обступив Київ. Київський князь Мстислав боронився хоробро, але його сили були слабкі й він не міг оборонити міста. Московські війська зайняли передмістя і потім вдерлися до города на горі. Почалася боротьба на вулицях міста. Міщани боронилися, що мали сили, але ворогів було більш. Дикі ватаги вбивали людей, не ми-

люючи ні старого ні малого, нищили й грабували все, що попало в їх руки. Забирали майно з міщанських домів, розграбили княжу палату, не пощадили навіть церков. З Десятинної церкви та святої Софії забрали ікони, дорогі ризи, церковні книги, дзвони; таксамо обдерли всі монастирі. Цілими валками везли награвоване добро і скарби до своїх північних країв і чужою працею і кривдою бажали збагатити й прикрасити свої вбогі столиці. Нераз уже Київ був у чужих руках, але ніколи не знищив його ніякий ворог так, як годі.

Пізніше напали на Україну інші люті вороги, татари, або монголи. До того часу вони проживали в азійських степах. Вони були низького росту, мали широкі плечі, велику голову. Лице їх було широке, з вистаючими кістками, заріст рідкий, ніс плоский, очі малі й криві. Татари не побували на одному місці, а кочували з одної околиці в другу. Не управляли ріллі й не сіяли хліба; цілим їх майном були великі табуни коней і овець. Живилися найбільше мясом і молоком; їх улюблений напитек був кумис, кобиляче молоко. Татари добре їздили кінно й гарно стріляли з лука. Вони були войовничі, для своїх противників не знали милосердя, убивали навіть бранців.

Татари прийшли вперше в Україну 1223 р. Українські князі заступили їм дорогу над річкою Калкою коло Азовського моря. Княжі війська вдарили сильно й татари подалися взад. Молодші, недосвідчені князі думали, що вони вже втікають і пустилися наздогін. Але татари вернулися і з усіх боків окружили українців. В боротьбі загинула велика сила людей, частина дісталася в полон. В неволю попало також кількох князів. Татари мучили їх жорстоко й покарали смертю.

По битві над Калкою, татари знову вернулися в свої сторони. Аж по сімнацяти роках прийшли знову в Україну в ще більшім числі під проводом хана Батія. Вони здобули Переяслав і Чернігів та підійшли до Дніпра, під Київ. Їх війська було так багато, що від скрипоту возів, реву верблюдів, іржання коней не було чути, хто що говорив. Татари зайняли передмістя і почали добувати город на горі. Безнастанно били вони таранами в мури, як вдень, так у ночі. Княже військо й міщани боролись завзято. Стріляли з луків, кидали каміння, всіми способами боронили города. Але татари перемогли, — в одному місці повелося їм вибити діру в му-

рі. Туди вдерлися такою великою масою, що оборонці не могли дати їм ради. Коло старинної Десятинної церкви розвела-ся велика боротьба. Люди ховалися на дахи церкви на банях, на хорах, звідтам стріляли на татар і метали каїмня. Але несподівано прийшло велике нещастя: стара будова не вдержала великого тягару, дах завалився і звалищами по-крив останніх оборонців Києва. Київ перейшов и руки во-рогів.

Це було 1240 р. Тоді покінчилось княження київських князів. Більша частина України дісталась під чуже пану-вання.

10. Галицько-володимирська держава.

Подністровя і Червенські Землі над Бугом прилучив до київської держави Володимир Великий. По смерті Ярослава Мудрого землі ці стали окремим князівством. Від 1084 р. панував тут рід князів Ростиславичів, що мусів змагатись з двома найбільшими противниками: Польщею і Угорщиною. Поляки або ляхи мали свою державу над Вислою коло Кра-кова і звідти все нападали на княжі границі. Угри або ма-дьяри мешкали за Карпатами. Вони прийшли в ці краї так, як печеніги і половці, десь з Азії. Хоч і прийняли християн-ську віру, залишилися народом диким і немилосерним. Ма-дьяри і поляки лучилися часто і разом нападали на землі Ро-стиславичів.

Ростиславичів було три брати. Найхоробріший був Ва-силько. Він хотів вести велику війну проти поляків, але вороги схопили його й в страшний спосіб покарали його,— викололи йому очі. Нещасливий князь з жалем згадував свої наміри. »Мої вороги, — казав він, — хотіли видати ме-не ляхам. Не наситилися моєю кровю, хотіли видати мене найгіршим ворогам. О, бо ляхам я зробив багато лиха і ще хотів їх воювати, щоб оборонити рідну землю. Думав я взяти собі багато печенігів і інших степовиків, взяти що ліпше у мої братів і рушити на Польщу. Був б я воював ля-хів літом і зимою, був би знищив польську землю і забезпечив Україну. Та не судилося!» Сліпий Василько не міг уже воювати з ворогом. Але перед походом виїздив завсіди пе-ред військом з хрестом і благословив свої полки.

Спершу найбільшим княжим городом був Пере-мишль. Потім князі зробили своєю столицею Галич над рі-кою Дністром. На горі стояв там великий замок, обведений

довкола валами й ровами. Була там княжа палата, соборна церква й дома багатих бояр. На передмістях мешкали міщани й вели тут торгівлю. Галицькі кораблі йшли Дністром аж до Чорного моря. Від нової столиці, Галича, пішла й назва краю, Галичина.

Могутнім галицьким князем був Ярослав Осмомисл (1153—1187 рр.). Він славився великим розумом і спритністю; тому й звали його Осмомислом, ніби то мав вісім змислів. Він дістав по батьківській державу сильну й велику, й ще збільшив її та поширив. До Галичини належали навіть землі над Дунаєм і нинішнє румунське місто Галац, що звалось тоді Малий Галич.

На Волині княжив тоді Роман Мстиславич. Його столиці були Володимир і Бересть. Роман був славний з хоробрости й відваги. Він воював часто з половцями. В давній пісні співали про нього: «Роман кинувся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю, як орел, хоробрий був як тур». Він наслідував свого прадіда Володимира Мономаха й всіми силами старався знищити степового ворога. Половці так боялися його, що свої діти страшили його іменем: «Роман, Роман!»

По смерті останнього князя з роду Ростиславичів року 1200 Роман став і галицьким князем. З того часу Галичина з Волиню творили одну галицько-володимирську державу.

Але проти могутнього князя підняли бунт галицькі бояри. Це були багатирі, що мали великі землі. Вони самі закликали Романа до своєї землі, бо думали, що князь слухатиме їх у всім і дозволить їм гнобити народ. Та Роман знав, що сила держави є в селянстві й міщанстві та суворо карав непослушних бояр. Він часто говорив: «Не їсти меду, як не знищиш бджіл». Так хотів він сказати, що з бояр не буде користи державі, як князь їх не присмирить. Роман вислав на бояр своє вірне військо, побив їх, деяких покарав смертю, інших вигнав з краю. Ті, що залишилися спокірнілі й слухали наказів князя. Селяни й міщани раді були тому, що бояри втратили владу й славили Романа за його силу й мудрість.

Роман мав поважання у всіх сусідів. Чужі королі й князі посилали до нього свої посольства. Приїхали тоді до Романа також послі від римського папи, голови католицької Церкви. Папа прислав Романові привіт і обіцяв йому свою опіку й поміч меча св. Петра. Але гордий Роман витягнув свій меч

і сказав: »Чи такий меч має папа? Поки я маю свій меч, не добуватиму володіння іншим способом, як тільки кровю,— так, як батьки й діди наші збільшили рідну землю.

Могутній Роман задумав рушити у похід на Польщу, щоб присмирити польських князів і забезпечити границі своєї держави. З своїми військами він загнався над Вислу. Але прийшла нещаслива пригода. Князь хотів на власні очі побачити, які є сили ворога й виїхав з невеликою дружиною на розвіди. Та несподівано поляки у великім числі окружили його відділ і почали боротьбу. Роман боронився як лев, проте не встоявся і поляг у бою 1205 р. під Завихвостом. Дружина забрала тіло князя і перевезла до табору; Романа похоронили в Галичі.

11. Король Данило Галицький.

Роман полишив двох маленьких синів, старший Данило мав чотири роки, молодший Василько два роки. Від імені батька їх називали Романовичами. Ніюдин з українських князів не мав такої неспокоїної молодости, як оба молоді князі. Галицькі бояри зараз по смерті Романа вигнали їх з Галичини на Волинь до Володимира. Але потім прислали туди свого посла з таким зазивом до володимирців: »Знищимо ваш город, як не віддасте нам Романовичів!« Тоді князі мусіли втікати з матір'ю в чужі краї. Там перебули вони багато літ.

Тимчасом в Галичині правили самі бояри. Вони закликали собі на князів трьох синів Ігоря Святославича. Думали, що ці князі будуть їх у всім слухати. Але Ігоровичі хотіли мати сильну владу й суворо карали неслухняних: одного дня казали вбити п'ятьсот наймогутніших боярів. Бояри помстилися на князях так, що двох із них схопили й покарали смертю, а третій ледви втік з Галичини.

З боротьби в галицькій землі скористали поляки й мадяри та задумали взяти багатий край під своє панування. Їх війська прийшли до Галича, побили бояр і на короля коронували малого сина мадярського короля. Галичина дісталася під мадярське панування. Мадяри правили жорстоко, вязнили людей, забирали хліб, коні, худобу, навіть не вміли пошанувати церков і ставили в них коні. От до чого довела незгода в народі, — чужі запанували на українській землі!

Таке безладя було в Галичині багато років. За той час Данило й Василько вирости та стали юнаками. Нещастя

ВОЛОДАРИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Князь Ярослав Осмомисл

Князь Роман Галицький

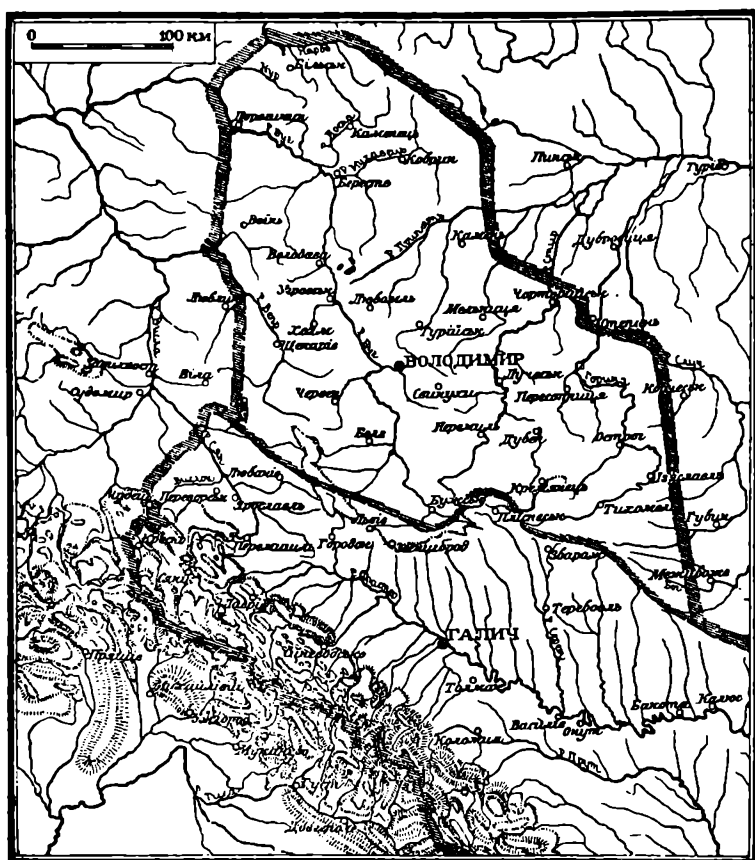
Перший король України
Данило Галицький

Князь Лев Галицький

Князь Юрій І.
(відбитка з його печатки)

Кордони Галицько-Волинської Держави XIII—XIV століття

Руїни Данилової башти під Холмом.
Старинний свідок українства
Холмської Землі.

Гроші Галицької Держави

й труди, в яких вони жили, навчили князів досвіду. Вони знали тепер, що в кожній справі найліпше не чекати помочі, а власними силами боротися з лихом. Князі почали воювати зі своїми ворогами й поволі добули частину своєї батьківщини, Волинь. Потім Данило підняв боротьбу за Галич. Два рази виганяв мадярів, але не міг зайняти своєї столиці, бо бояри знову кликали чужих князів до себе. Аж за третім разом Данило ввійшов до Галича, на воротах города поставив свою хоругву і засів на престолі батька.

Але в недовгому часі на Данила прийшла нова біда. Татари добули Київ і пішли на західні землі. Вони добули й знищили Володимир і Галич. Татарський хан прислав потім до Данила наказ, щоб князь йому поклонився. Данило мусів послухати, бо татари були б зруйнували Галичину до останку. Він поїхав далеко над Волгу, де був татарський табор і перебув у хана майже цілий місяць. Татари обіцяли йому не нападати на Галичину.

Данило вернувся додому дуже пригноблений. Все на думці йому була зневага, якої він зазнав, що мусів їхати до диких кочовиків. Він не вірив, що татари житимуть в спокою, бо бачив їх войовничість і жорстокі звичаї, — все чекав нового татарського походу й приготувався до оборони.

Наперед почав ставити нові городи. В Галичині і на Волині було багато старих замків, але вони були знищені довголітньою війною, що велася в тих сторонах. Частоколи спорохнявіли, вали розсипалися, рови позаростали корчами й травою. Данило відновлював старі укріплення і наказав шукати нових місць, де можна б будувати твердині. Одного разу на ловах над Бугом, в погоні за звірем, загнався в ліс і виїхав на велику галяву, серед якої стояв горб, вкритий деревами. Князеві подобалося це місце і він запитався місцевих людей, як воно називається. »Називають його просто х о л м цебто горб«, відповіли селяни. Данило задумався і сказав: »Поставлю тут город і нехай йому буде ім'я Холм«. На приказ князя зрубали на горі ліс, викорчували пні і приготували місце на город. По середині поставили невеликий, але кріпкий замок з грубих пнів дерева. Побіч замку стояла висока вежа з дерева, на кам'янім підмурованні й побілена вапном. Кругом города почали осідати міщани, купці

і ремісники, — розвелось ціле місто. Князь прикрашував новий город гарними будовами й церквами, не жалуючи коштів і труду. В короткому часі Холм став таким гарним і великим містом, що всі дивувалися. В Галичині Данило оснував тоді також новий город і назвав його в честь свого сина Льва, Львовом.

Данило шукав собі союзників до боротьби з татарами і в сусідніх краях. Він вислав також послів до римського папи, бо папа мав велике поважання між католицькими князями і міг зібрати військо проти поган. Тоді й від папи до Данила приїхали послі й привезли йому на знак почеси королівську корону. В городі Дорогичині над Бугом вінчався Данило на короля 1253 р. Від того часу держава його звалася королівством Галичични й Володимирії, а він королем.

Але татари дізналися, що Данило приготується до боротьби з ними, і рішили чим скорше знищити його державу. Жорстокий татарський ватажок Бурандай з великим військом приступив під Володимир Волинський. Город не був приготовлений до оборони й Василько виїхав на зустріч татарам, щоб якось їх заспокоїти. Але Бурандай не дав упроситися і зажадав, щоб город згорів до тла. Василько сам мусів підпалити укріплення і город згорів до тла. Таксамо татари знищили Львів. Один тільки Холм оборонився перед ворогами.

Серед боротьби з татарами Данило ослаб і знемігся. Довголітні труди зломали його здоровля. Данило княжив 1205—1264 рр. Він умер у Холмі й там його похоронено.

По Данилі Галицько-володимирська держава існувала ще майже сімдесят літ. По ньому панував його син Лев, внук Юрій, що також коронувався королем та інші князі. В ті часи держава була ще сильна й могутня. Галицькі князі поширили тоді своє панування також за Карпати, на краї, що були дотепер під мадярами. Головні города були там Ужгород і Мукачів. Галицькі князі дбали про справи цілої Укаїни. Вони звернули увагу також на те, що в Україні нема свого митрополита, бо московські князі київського митрополита забрали до себе в Суздаль. Тому галицький король Юрій I. 1303 р. створив свою окрему митрополію в Галичі. Від того часу не було ніяких звязків між українською і московською Церквою.

В 1340 р. покінчив життя останній князь з роду Романовичів. Тоді не було вже ніяких князів, що могли б зайняти престіл у Львова й у Володимирі, — над нашою землею запанували чужинці.

В 1340 р. на Юрію II. Тройдеровичі кінчаються княжі часи.

12. Життя за княжих часів.

Під владою наших князів та королів жилося всім гарно й добре. Не тільки бояри й великі купці, але й дрібні міщани та селяни були в добробуті й щастю. Ціла держава була сильна й могутня, всі сусіди шанували й поважали наш край і наших людей, завидуючи нам багатства.

Часто приїздили висланці та послы з далеких країв, з дарами та привітаєм від своїх королів. Щоб чужинцям показати могутність держави, наші володарі улажували свої двори величаво й виставно, не жалуючи нічого на прийняття гостей. Кімната у палаті, де приймали послів, була простора й широка, стіни мала прикрашені малюнками, шиби у вікнах з різнобарвного скла. Довкола стояли широкі крісла, вкриті м'якими матеріями, долівка була вистелена килимами. На підвищеному місці стояв блискучий престіл, — це було крісло з різьбленого дерева, обите золотою бляхою, з поруччями, вкрите м'яким покривалом. Згори спускалися опони з квітистого сукна, уложені по мистецьки. Князь чи король входив у кімнату в плащі з дорогого сукна, прикрашені перлами, золотими бляшками й дорогим камінням. На голові мав золоту корону, у руці скиптр, що сів від самоцвітів. За ним ішли його сини, вищі урядовці й служба.

На самому дворі було дуже багато різних урядів і урядовців. Печатник називався боярин, що приготував всякі важні письма й прикладав до них печатку. Дворський заряджував цілим двором і державним скарбом. Тисяцькі й воеводи верховодили військом. Посадники рядили по містах. Нижчі урядовці були: ключники й стольники, що пильнували усякого господарства, мечники орудували зброєю, мостники берегли мости, митники збирали оплати від купців.

В палатах двора було гамірно й весело. В честь чужоземних послів відбувався величавий бенкет. Столи були вкриті білими скатертями, посуда була зі золота й срібла,

з дорого скла та глини різних красок. Подавали різні страви: мясо всякого роду, навіть з лебедів і журавлів, тіста, варення, вино, мід, свої та чужоземні овочі. За гістьми стояли слуги й легенько махали віялами з пер для прохолоди; інші тримали срібні умивальниці й начиння з водою. В сусідній кімнаті були музики, що грали на гуслях, бандурах і трубах; на переміну з ними хор співав величні пісні, у честь володаря. По обіді всі виходили на галерії палати, щоб оглянути ігрища й забави, які відбувалися на подвір'ї. Там показували всяких звірів: ведмедів, вовків, верблюдів, в окремому звіринці вивчено всяких штук. Там виїздили їзди на диких конях і пописувалися своєю зручністю; там бігали скоморохи, танцюристи й штукарі і своїми жартами та піснями веселили гостей.

На дворах наших володарів перебували різні вчені й письменники. Давні князі любувалися в науці й книгах. Тоді ще не було друкованих книжок, таких, які є нині. Хто бажав мати у себе книжку, мусів або сам переписувати її, або дати до переписання вченому писареві. Переписування одної книги тривало цілі місяці. Тоді писали звичайно не на папері, а на тонкій шкірі, телячій або осячій. До писання брали гусяче перо, чорнило робили зі саджі. Початкові будви малювали різноколіровими красками, на кожній майже стороні був гарний малюнок. Князі збирали такі рукописи й переховували їх у своїх бібліотеках. В таких рукописах заховався також збірник законів Ярослава Мудрого та славна поема «Слово о полку Ігоря».

Найславнішим ученим за княжих часів був Нестор, літописець. Він був монахом Печерського монастиря. З молодих літ він цікавився історією, збирав давні рукописи, записував перекази про життя словянських племен, про перших князів, їх війни й походи. Потім списав усе те в одну книгу, що зветься «Найдавніша Літопись». Це перша історія України.

III. Україна під Литвою і Польщею (1340–1648).

13. Під Польщею і Литвою.

Як умер останній князь з роду Романовичів, Галичина лишилася без володаря. Тоді давні вороги галицької держави, поляки й мадяри, задумали скористати з цього, щоб запанувати над частиною нашої землі. Польський король

Казимир несподівано прийшов із своїм військом під Львів 1340 р., здобув львівський замок і забрав з княжої скарбівниці увесь скарб: княжі й королівські корони, золоті хрести, ланцюхи, скиптри, престіл обкований золотом. Все те виіз до себе.

Польський король думав, що він зараз запанує над цілою Галичиною. Але галицький народ знав, що під чужим пануванням чекає його неволя і не хотів віддати своєї землі ворогам, та боронився хоробро. Аж по трицяти роках, боротьби поляки запанували в Галичині.

Гірка доля була українців під польським пануванням. Польські королі забирали землі українських бояр і давали їх польським панам. До міст приводили міщан поляків і в їх руки відпускали промисл і торгівлю. Всюди ставили латинські костели й підпомагали польських ксьондзів. Деколи навіть забирали православні церкви й перемінювали їх на католицькі костели! З жалем і сльозами згадували тепер галичани давнє щасливе минуле.

Інші українські землі: Волинь, Пинщина, Київщина, Чернигівщина перейшли під владу Литви. Литовський народ здавна жив коло Балтійського моря; литовська столиця була Вильно. Литовці говорили своєю окремою мовою і мали своїх князів. Довгий час були поганями й почитали богів неба й землі, лісів і багон, війни й хліборобства. Головний бог їх називався Перкунас і був богом громів, так, як Перун. Християнство прийшло до Литви з України. Литовські князі вихрестилися, прийняли нашу віру, брали на свій двір священників і ченців українців і у своїх звичаях наслідували наших князів. Деякі литовські князі й вельможі прийняли навіть українську мову й нею писали свої грамоти.

Як не стало українських князів, литовські князі зайняли Білу Русь і прийшли теж в Україну. Наш народ приймав їх радо, бо вони шанували нашу віру й мову, та все лишали так, як було в давнині. »Ми старини не рухаємо і новин не вводимо« — говорили нераз литовські князі. Під литовським володінням українці жили так, як під своїми володарями й не терпіли того гніту й лиха, що під владою польських королів.

Та не довго тривали ці щасливі часи. Литва також перейшла під польське панування. Тоді в Польщі вимер королівський рід і польські нани запросили собі на короля литовського князя Ягайла. Ягайло був також нашої віри, го-

ворив українською мовою і до цього часу жив, як інші литовські князі. Але як побачив, що може панувати не тільки на Литві, але й Польщі, змінив свій звичай. Під намовою поляків перейшов на латинство, оточився польськими панами й з призи́рством ставився до литовців і українців. Урядовцями призначував латинників, на Литву закликав поляків, переслідував православну віру. В старому галицькому городі Перемишлі Ягайло відібрав давню княжу соборну церкву й віддів її латинникам! В підземеллях церкви були домовини колишніх перемиських князів; жорстокий король не пошанував місця відпочинку померших, наказав розбити домовини й викинути з них кости князів! Такої недолі дожили українці.

Рок 1569 литовські й польські пани зіхалися в місті Люблині й рішили, що Польща і Литва творитимуть з того часу одну державу. Ця злука звалася Люблинська Унія. Українські землі поділено тоді так, що при Литві залишилися тільки Берестейщина, інші землі перейшли під польське панування.

14. Шляхта й селяни.

У Польщі люди не були всі рівними громадянами, а ділилися на окремі стани. Стани були такі: шляхта, міщани, селяни, духовенство.

Найбільше значіння в Польщі мала шляхта, себто пани. Шляхта мала своє військо, свої суди й свої уряди. Шляхтич всюди мав першество, кожний чоловік з іншого стану повинен був йому уступатися. Шляхта мала в своїх руках багато землі. Такий, що мав тільки два або три села, числився бідний. — вони мали не раз по десять, двадцять, а навіть і сто сіл. Панські двори були побудовані, як малі замки. Кругом були рови, вали й частокіл; вікна були заґратовані, двері сильно обковані. У дворі було багато зброї, шабель, мушкетів; в небезпеці давав шляхтич зброю челяді й боровся у своїм домі. В звичайний час шляхта жила розкішно й багато, убиралася в гарні одяги, їздила на лови, їла й пила добре та забавлялася.

До шляхти мусіли перейти також і бояри. Але важке було їх життя. Польські пани сміялися з української мови, з православної віри, зі старосвітських боярських звичаїв. Українцеві шляхтичеві важко було лишитися при своїй вірі й своїм народі через оттакі переслідування. Ба-

гато українських шляхетських родів покинуло свою прадідну віру, перейшло на латинство та стало поляками. Тільки бідніші бояри залишилися вірні українському народові й з них вийшло багато заслужених людей. Гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа й інші були шляхетського роду.

Шляхта завела в Україні кріпацтво або т. зв. панщину. Селянин повинен був робити панові всяку роботу без ніякої плати і йому не вільно було вийти з цього села без дозволу пана. Зпочатку панщина була невелика. Селянин мав робити на панському лані п'ять чи десять днів на рік, але потім селянські роботи ставали все більші й більші. В деяких дворах селянин мав робити три дні на тиждень, часом й щоденно по пів дня. Селяни платили також панові данину від хліба, худоби, домашньої птиці, бджіл і ін. За всякі провини судив селян пан і міг назначити кару, яку хотів — навіть кару смерті.

Сумне було життя хлібороба. Він жив у нужденній курній хаті, нераз разом з худобою, в холоді й голоді, в безнастанній праці. Щодня приходив до хати панський гайдук і назначав роботу. Весною опати, літом косити чи жати, осінню знов косити, зимою молотити. Селянин брав шматок чорного хліба і йшов на роботу, до двора, чи на друге село: пів дня зійшло на це, заки зайшов туди і назад вернувся. Робота йшла під оком окремих наглядачів: хто трохи пристав або хотів відпочати, того не минув канчук гайдюка чи економа. Серед дощів, в болоті селяни копали рови, або в зимі йшли в ліс з нагінкою для двірських ловів, або на цілі тижні їхали з підводами. Тяжкі були податки для дворів. Лелви догоджувався хлібороб теляти або лошати, вже мусів віддати його до двора; зі збіжжя, з городини, зі саду брали десятну частину; на кожний заклик треба було лавати курчата, качки, яйця, мід. На Різдво, Новий Рік, Великдень селяни йшли до двора з поклоном і несли туди дарунки; так само й тоді, як мали якесь прохання. Без окремого дозволу селянин не міг купити ні продати нічого, не міг вийти в друге село. Селянські діти не могли йти до ремесла ані до школи. Шляхта нерадо гляділа на те як селяни вчили своїх дітей, розумніших і меткіших хлопців брали до двора на послугу, або робили з них гайдуків. За непослух карано кріпака, без пощади.

за найменшу провину карали селян канчуками, так, що не-
один нещасливий чоловік умер від побоїв у панському
дворі. Важко терпів народ у такій неволі.

Селяни нераз посилали протести до короля на своїх
дідичів, але це не помагало нічого. Навіть як король розсу-
див справедливо, не хотіли виконати присуду цього й ще
тірше переслідували селян. Селяни часто підіймали бунт
проти своїх мучителів, убивали їх і палили двори. Але по-
тім шляхотський суд карав їх за це суворими карами. Де-
коли знов кріпаки кидали своє село, родину й все майно
і втікали в далекі сторони, або приставали до розбишаць-
ких ватаг. В горах Карпатах було тоді багато розбійників,
яких звали опришками. Вони нападали на замки та двори
й нищили шляхту. В пізніших часах багато селян втікало
дворі. Важко терпів народ у такій неволі.

15. Міщанство і братства.

В давні часи міста виглядали інакше, як нині. Часи бу-
ли небезпечні, часто нападали вороги, тому треба було мі-
ста сильно укріпляти. Кругом копали глибокі рови й напу-
скали до них воду з ріки, так що ворог не міг доступити до
міста. Через рови вели рухомі, звідні мости; на ніч підноси-
ли такий міст ланцюхами догори. За ровами були вали,
а на них стояли мври. Горою в мурях були малі віконця, ту-
ди стріляли на ворога. Серед мурів тут і там можна було
ввійти або вїхати через укріплені ворота. В день і вночі
стояла тут сторожа і пильнувала, хто входить та хто вихо-
дить з міста.

Місто будували звичайно в чотирикутник. По середині
була торговиця, або ринок, на якій стояв ратуш, будинок,
де були міські уряди. Ратуш мав високу вежу, на якій стояла
сторожа й гляділа, чи не йде звідкіля ворог, або чи не
занявся де вогонь. На вежі був також великий годинник,
що вибивав години. Від ринку йшли вулиці на всі сторони
світу. Вулиці були вузькі й круті, виложені нерівним камін-
ням і рідко де світився ліхтар, увечір кожний мешканець
сам собі присвічував лямпою по дорозі; кам'яниці в місті
були високі й вузькі, — на одному поверсі не було більше
як три вікна.

В місті жили купці й ремісники. Купці торгували
в своїх крамницях на ринку, або їздили в крам в далекі
краї. Не було тоді залізниць, все возили возами. Купці

збиралися разом в кількох, кожний брав по кілька возів і їхали в дорогу. Шляхи були небезпечні, й треба було везти зі собою зброю, а то й наймати озброєних людей для оборони. Українські купці їздили в далекі краї, до Угорщини, Чехії, Німеччини, Волощини, а навіть до Туреччини. З України вивозили збіжжя, віск, мід, худобу, риби, шкіри. До нас привозили сукно, одержу, килими, залізні вироби, полудневі овочі й коріння, вино.

Ремісники були різного роду й різної назви: столярі, боднарі, колодії, ганчарі, лучники, стрільники, гарбарі, кушнірі, сидельники, шапкарі, кравці, шевці, пекарі, різники, броварники, мельники, олійники, воскобійники. Хлопець, що хотів навчитися якого ремесла, наперед ставав учеником у майстра. Він приглядався роботі й сповняв усяку службу у майстра. Як дечого навчився, ставав челядником або товаришем. Щоб старші товариші прийняли його між себе, мусів уладити їм забаву, дати їсти й пити. Челядник не послуговував нікому, а тільки робив своє ремесло. По двох або трьох роках челядник прощався зі своїм майстром і йшов на мандрівку в чужі краї, щоб придивитися, які там є вироби й звичаї. По такій науці челядник міг стати самостійним ремісником або майстром. На доказ своєї умілости він показував своїй старшині свої найліпші вироби: напр. швець гарні чоботи, кравець одержу, кушнір футро чи пояс. Старшина оглядала це й дозволяла йому заложити свою робітню.

Кожне місто вибирало собі старшину. Господарем міста був посадник або бурмістр. Побіч нього була й міська рада або магістрат. Міський суд вели лавники під проводом вїйта.

Міщанам жилося тоді добре. З торгівлі й ремесла вони мали великі користи. Але українці з того добра користали мало. По містах взяли владу чужі — поляки. Тутешних вони не допускали до ради й суду, не приймали до цехів, не дозволяли вести торгівлю і купувати дома в місті. Наша мова й віра були в погорді й пониженні. В деяких містах священникові не вільно було йти зі запаленими свічками через вулиці до хворого. Похорони українців треба було вести не головними вулицями, а переулками, без процесії і співів. Наші церкви поляки називали біжницями.

Українські міщани для оборони своєї віри і своїх прав заводили братства. Братство, це було товариство, що опікувалося церквою; братчики дбали про порядок в церкві,

купували свічки, книги, ікони, збирали гроші на церковні справи. Членом братства міг бути кожний чоловік, що до нього записався, даючи членам різні користи: як хто захворів, або попав у нужду, допомагали його грішми; як умер, усі братчики супроводжали його до могили. Щороку на головний празник братство справляло великий братський бенкет і тоді зїздилися гості з усіх сторін і привозили братству всякі дарунки. Хто записався до братства, повинен був сповняти точно і чесно свої обовязки; як провинився чим, братський суд судив його й карав карою в грошах, або вязницею в церковній дзвіниці.

До інших судів братчикам не вільно було йти. Братства вчили українців жити в єдності й не виносити своїх спорів перед чужих, а полагоджувати їх між собою.

Братства були у всіх городах, більших і менших, і по деяких селах. Найславніше було братство у Львові, — що звалося Ставропігія, себто Оборона Хреста (1586 р.) і братство в Києві.

Братства дбали дуже про освіту народу, заводили у себе школи й друкарні. Друкарська штука прийшла до нас з Німеччини. Довгі часи люди не знали інших книжок, як тільки писані. Такі книжки були дуже дорогі, бо переписування коштувало багато часу й труду. Німець Іван Гутенберг перший робив букви з дерева або з олова й відбивав їх чорнилом на папері: він заложив першу друкарню і видав кілька друкованих книжок. Першу українську друкарню заснувано у Львові. В 1573 р. приїхав до Львова московський міщанин Іван Федорів. Він мав спершу свою друкарню в Москві, але темні москвини уважали друкування книг за якісь чари й вигнали Федорова з міста. Львівські міщани допомогли йому й він видав у Львові першу книжку, церковного Апостола. Потім братство купило друкарню і само друкувало книги. По короткому часі друкарня вславилася на цілу Україну й щорічно видавала церковні книги, букварі, граматики, збірники пісень. Побіч львівської друкарні найславніші були ще друкарні в Стратині, Острозі, Києві й Почаєві.

Братства безнастанно вели боротьбу за права українського народу. Посилали своїх послів з протестами до короля, боронили своїх прав у судах і урядах. Але поляки не хотіли уступити, та дальше переслідували нашу мову й віру. Тоді українські єпископи стали радити над тим, в який спосіб прийти в поміч народові й рішили просити опіки рим-

ського папи. В 1595 року на церковному соборі в Берестю єпископи згодилися на унію або злуку з католицькою Церквою і признали папу головою християнства. Але на це не пристали братства й більша частина духовенства та народу, так і залишилася вірна православию. Від того часу українці поділилися на православних і уніятів та вели зі собою боротьбу за церковні діла. З цього користали чужі й ще більше руйнували Україну.

16. Школи.

Під польським пануванням українці пізнали, що це значить не мати своєї школи. Поляки по всіх містах позасновували свої школи й вчили в них молодь так, як це їм було треба,— на свою користь. Як пішла до такої школи українська дитина, то вона вже пропала для свого народу, — там навчили її погорджувати всім, що українське, силували змінити віру, робили з неї поляка.

У нас довгий час небуло добрих шкіл. Тільки при церквах були невеличкі школи, де учили читати й писати. Учив там священник або дяк. Книжками до науки були церковні книги, звичайно Псалтир і Часослов. Хто перечитав ці книги й навчився читати, уважався вже вченою людиною. Небагато користи приносила така школа народові.

Наші міщани по братствах пізнали скоро, в чім є лихо. Один міщанин в книжці »Пересторога« написав, що давня українська держава упала не тільки через те, що її нищили всякі вороги, але й тому, що тоді було мало шкіл і народ був несвідомий. Отож тепер усі розумніші люди кинулися основувати українські школи.

Перший, хто подбав про це, був князь Константин Острозський. Він проживав в городі Острозі на Волині. Свій рід він виводив з давніх українських князів і вірно держався при вірі своїх предків і при своїм народі. Він мав великі добра, багато сіл і міст, але не вживав своїх достатків на забави й приємности, як інші, тільки видавав свої гроші на користь народу. Князь жив у великій приязні з міщанськими братствами і нераз радив їм і помагав у всяких потребах. Він і гостив їх охоче на своїм дворі. Разом з іншими свідомими людьми князь підготував різні діла, корисні для народу. Перша річ, за яку він взявся, було дати народові святе письмо словянською мовою. Князь заснував в Острозі друкарню і тут видрукували велику Біблію

і всякі церковні книги, котрі розійшлися по далеких краях, навіть в Болгарії і Сербії.

Ще більшу славу Константин Острожський здобув собі тим, що в Острозі заложив першу вищу школу. Він розумів, що тільки тоді наш народ піднесеться з занепаду, як матиме освічених учителів і свідоме духовенство, — а для того була потрібна вища школа. Князь спровадив учених професорів з Італії та Греції і відкрив р. 1580 академію в Острозі. Головні предмети навчання були мови: слов'янська, грецька і латинська. Слов'янська мова була потрібна кожному українцеві, бо нею зложені всі церковні книги. Грецьку мову треба було знати кожному купцеві, що їхав до Царгороду, або до інших полудневих країв, і кожному священникові, що бажав вище просвітитися. По латині урядували в Польщі всі вряди й суди. В академії вчили також математики, історії, фізики й інших наук. Директор академії звався ректор, вчителі з грецька дідакали. З острожської академії вийшло багато вчителів і священників: тут вчився також Петро Конашевич Сагайдачний, славний козацький гетьман. Та Академія в Острозі вдержалась недовго, бо після смерті князя Константина його син перейшов на латинський обряд і школа занепадала.

Потім повстали також в інших містах середні й вищі школи; їх називано гімназіями або колегіями. Такі школи були в Львові, Бересті, Луцьку, Володимирі й ін. Найвище стояла київська школа, яку славний митрополит Петро Могила перемінив на академію.

В тодішніх школах були свої окремі звичаї. До школи входили ученики не всі разом, а наперед нижчі класи, потім чимраз старші. В класах сиділи хлопці відповідно до своїх успіхів в навчії. На перших лавках найліпші, в останніх найменше тямущі. Менших учеників питав не вчитель, а старші студенти, що звалися «авдітори», і вони записували ноти до каталогів. Вчитель питав лише декого, щоб переконатися, чи аудитор справді записав ноту. В суботу повторили науку з цілого тижня і тоді капали тих, що не вчилися. Вони діставали »березову кашу« або »субітку«. Студенти мешкали найбільше в бурсах і на прожиток заробляли собі у міщан: співали або читали святе писмо й за те діставали страву. На Різдво бурсаки ходили з колядою і показували вертеп з пастирями, трьома царями, Йродом і іншим. На Великодні Свята давали театральні виставки, що звалися

інтермедіями, — там виступали різні веселі фігури: селян, міщан, жидів, циганів і ін.

Життя в школі було веселе й свободне. Студенти вчилися жити в приязні та згоді, потім йшли разом працювати для народу.

17. Татари й турки.

Найстрашнішими ворогами України були татари й турки.

Турки, це був півдикий народ, що прийшов з Азії. Вони здооули грецьке царство і в Константинополі заснували свою столицю. Турки вірили в одного Бога, який у них називався Аллах, і пророка Магомета, що установив їх віру. Себе називали музулманами, цебто підданими Бога, християн прозивали джаврами або невірними. Славну церкву св. Софії в Царгороді турки перемінили на свою святиню, мечет, і на місце хреста поставили свій знак — півмісяць. Турецький володар звався султан, його міністри везири, урядовці баші або беї. Турки вели боротьбу з різними народами, завоювали Болгарію, Волощину, Молдаву й більшу частину Угорщини. Потім зайняли також побережжя Чорного моря і поставили тут свої замки: Акерман або Білгород при гирлі Дніпра й Очаків при Дніпровім лимані.

Татари по зруйнуванні Києва проживали над Волгою. Потім частина їх переселилася на Крим, де заложила свою державу. Столицею їх був Бахчисарай, там жив кримський хан. З Криму татари безнастанно нападали на Україну. Щороку весною хан вислав в різні сторони шпигунів, щоб дізнатися, які є війська в Україні й де можна знайти найбільшу здобич. Як степи вкривалися травою, татари виходили в похід. На Дніпрі вони переправлялися плавцем через ріку. Кожний татарин роздягався, до хвоста свого коня пив'язував вязку тростини й клав на ній сідло, зброю та одіж, щоб не замокла від води; сам плив, веслючи одною рукою, другою держався кінської гриви. Дороги, якими йшли татари, називано татарськими шляхами: найбільший був Чорний Шлях між Дністром і Богом.

Татарські загони непомітно просмикувались балками й ярами, щоб їх ніхто не доглянув. Вночі не розпалювали вогню, на всі сторони розсилали стежі. Як були вже далеко в краю, ділилися на три частини: головний відділ, що звався кошем, у боевому поготівлі ждав на ворога, два менші йшли на боки за здобичею. Битву татари вели в той спосіб,

що розбігалися на всі сторони й намагалися оточити ворога з боків і зі задку, вистріляли військо й взяли людей до неволі.

Татарські напади були для України страшним нещастям. Як татари прийшли під яке село, оточували його з чотирьох сторін і підпалювали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці й починали грабувати. Забирали коні, корови, вівці й інші звірята та гнали їх за село; з хат виносили всяку поживу, міхи муки, одержу, постіль, усе, що попало в руки. Хто боронився, того вбивали; хто був безпомічний, цього брали в ясир, в полон.

Нещасливих бранців татари брали на аркани, довгі шнурі й тягнули за собою. Невольники йшли пішки цілу дорогу. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд ломив ціле тіло. Йшли босі, ледви одіті, спотикаючися, калічили собі ноги об колюче терня. Плач і ридання неслися далеко. Татари вели своїх бранців до Криму. Там в різних містах, найбільше в Кафі, були великі торговлиці («майдан сліз»), де продавано невольників. Приходили там купці з далеких сторін, найбільше турки й араби, та купували бранців собі на невольників.

Турки не визнавали християнських невольників за людей, а поводитися з ними гірше, ніж зі звіриною. Нещасні бранці безперервно працювали при хаті, у варштатах, на полі. Турецькі наглядачі стояли над ними й стерегли, щоб робота йшла скоро, й що хвилини карали нагаями. Невольникам давали їсти що найгірше, а вечером заганняли їх до темних, брудних будинків і замикали на ключ. Втомлені, голодні люди кидалися на пригорщу гнилої соломи й засипляли важким сном. Ранком скоросвіт будили їх криком і нагаями гнали знову до важкої праці.

Найгірша доля була тих бранців, що дісталися до робіт на кораблях. На Чорному морі турки мали багато кораблів, що називалися галери або каторги. На гребців до тих кораблів турки брали християнських бранців. Невольники сиділи на лавах, по п'ятих або шістьох при одній важкій опачині (веслі) й гребли цілий день. Щоб вони не збунтувалися, або не втікали, турки закладали їм на руки й ноги важкі кайдани, що замикалися на колодку. Ключ від колодки мав турецький ключник; він стеріг невольників і нагаюкою бив їх по плечах. Дуже терпіли бідні невольники: за-

лізо перегризало їм руки й ноги, від ударів нагаїв кров заливала плечі. Нераз гірко ридали невольники, проклинаючи невірних бісурман і свою нещасну долю.

Турки брали християнських дітей до своїх шкіл і виховували їх змалку в музулманській вірі. Мала дитина скоро забувала своїх батьків, забувала рідне село, вчилася турецької мови й турецьких звичаїв. З таких дітей виростали потім завзяті турки, що ненавиділи християн і йшли їх воювати. Таке військо з християнської молоді турки називали яничарами, цебто »новим військом«. — Музулмани старалися перетягати до своєї віри й старших людей. Часом і трапився такий чоловік, що прийняв віру Магомета, щоб не терпіти нужди, або щоб зазнати розкоші й панування між турками. Такі зрадники діставали від турків вищі уряди й жорстоко переслідували християн. У нас таких зрадників ще й нині називають яничарами. Та тоді було їх небагато. Невольники звичайно держалися своєї віри й воліли терпіти тяжкі муки, як зрадити свій народ.

18. Запоріжська Січ.

Татарські напади заєдно руйнували Україну. Для оборони перед ворогами в Україні поставлено багато нових городів, або замків. Замок стояв звичайно на високій, стрімкій горі над рікою. Довкруги копали глибокі рови в два або три ряди і напускали водою з ріки, так що ворог не міг наступити до замку. Через рови вели зводні мости. На валах клали дерев'яні вязання або зруби, наповнені землею, й по верху мастили їх грубо глиною, щоб не занялися від вогню. На тих зрубках були помости з галерією і отворами до стріляння. В більших замках усі ці укріплення були з каміння і цегли. До валів і мурів були прибудовані комори й сховки, де підчас небезпеки люди ховали своє майно. В сильно укріпленому будинку мешкала залага замку. До стріляння почали вживати тоді вперше гармат і мушкетів.

Але замки не могли забезпечити цілого населення перед татарами. Тільки люди, що мешкали ближче замків, могли хоронитися тут перед ворогом. Подальші села були безборонні й часто ставали жертвою татарських нападів. В Польщі було небагато війська і воно ніколи в час не приходило на поміч. Через це великі простори України стали пусті; де передтим були людні міста й села, тепер не було

ні хатинки, ні одного чоловіка, — тільки табуни коней і диких буйволів гуляли по степі.

А найбільш небезпечно від татар було в південній Україні, на середньому і нижньому Дніпрі. Ріка перепливає тут свої пороги і розпливається свobodно на багато руслів і рукавів. Серед води лежать осторви і плавні. Острови вищі нераз скелисті, покриті лісом; плавні це місця, які вода заливає весною підчас повені, на них росте трава, очерет, лоза, верби. По обох боках ріки здовж тяглися безмежні степи. Цей край нижче Дніпрових порогів називали Запоріжжям або Низом.

На Запоріжжю була дуже буйна рослинність і багато всяких звірів. На теплих місцях росли дикі вишні й декуди добрий виноград. В старих дуплавих деревах були рої бджіл. В гаях і степах паслися олені, зубри, дикі коні. В ріках і озерах було безліч риби, на болотах багато дикої птиці. Та хоч ці краї були такі багаті на всяке природне добро, мало хто відважувався йти туди, бо життя було дуже небезпечне через татар. Навіть там, де були замки і городи, чоловік не був певний ні одного дня. Селянин, що йшов у поле на роботу, брав на плечі рушницю, до боку шаблю або топір, бо всюди були малі татарські відділи й нападали на спокійних людей. По полях селяни ставили собі малі оборонні домки зі стрільницями, — як несподівано найшли їх татари, вони боронилися тут і стріляли в нападників. Ще небезпечніше було на Низу, бо там татари проживали у великому числі й чатували, кого б то напасти й взяти в полон.

Але хоч життя у степах було небезпечне, завсіди знаходилися сміливі люди по городах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого та кінно зі зброєю в руках їхали на Запоріжжя. Там вони стріляли звіря, ловили дикі коні, рибалкували по ріках і потім з мясом, рибою, шкірами й іншою добычею верталися додому. Вони безпереривно вели боротьбу з татарами, й не тільки відбивали ворожі напади, але й самі ходили на татарські кочовища, билися з татарами й нищили їх усяким способом. Тих сміливих людей, що йшли промишляти в степи й воювати з татарами, називали козаками. Козак, це татарське слово: значить — юнак, молодець. Від того, що козаки жили на Запоріжжю або Низу, називали їх запоріжцями або низовими козаками.

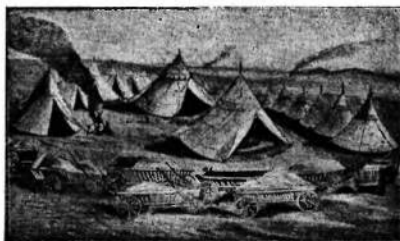
Князь Дмитро
Вишневецький-Байда.
Основник Лицарства
Запоріжської Січи.

Запоріжська Січ (малюнок з пол. XVII ст.).
Тут творилася збройна сила Козацтва.

Залізні лави козацького війська
в поході

Козацький табор.
Об такий спосіб таборування
розбивалися ворожі атаки

Гетьман Петро Сагайдачний.
Творець української фльоти, ге-
рой лицарських морських походів.

Морем — на ворога.
Авангард-чото козацької фльоти
на бурхливих хвилях Чорного моря.

Атака козацьких човнів-чайок
на турецьку галеру.
(Гравюра з 1622 р.)

З початку козаки були самі міщани й селяни. Але потім до них прилучувалися и шляхтичі, що шукали небезпек і хотіли навчитися хороорости и витривалости. Серед тих козаків був на Запоріжжю також князь Дмитро Вишневецький. Він славився багатством, мав на Волині кілька сіл, але кинув своє майно и пішов козакувати. Козаки не мали тоді сталої оселі и переходили з місця на місце, і раз тут, раз деінде нападали на татар. Вишневецький був досвідним воювником і він оачив, що татар можна б ще ліпше побити, якои у козаків був свій замок. Він зюрав найсміливіших козаків, дав їм доору зорою і піохав з ними на острів Малу Хортицю: га тому місці козаки викопали рови, насипали високі вали и приготували помости під гармати, так, як це було в кожному замку. Вхід був тільки один, з-заду, від острова, широкий, для переїзду. Замикано його сильними оборонними воротами з дерева, через рів ішов звідний міст. Попід вали поставлено козацькі хати або куніні, — вони були з дерева, зверху прикриті очеретом або й шкірами. По середині лишився вільний майдн. Ця твердиня була подіона до інших замків в Україні. Але коозаки дали їи нову назву: Січ, — від слова сікти, рубати, бо на укріплення сікли дерево; самі ж звали себе січовими козаками або січовиками. Це було року 1550. Від цього часу Запоріжська Січ була головною козацькою оселею.

Князь Дмитро Вишневецький зібрав на Січі найліпших козаків і вів війну з татарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині і при допомі турків кілька разів намагався її добути. Але козаки боронилися завзято и аж тоді, як не стало їм поживи й пороху, залишили оборону й переправилися на інший острів. Татари й і турки ввійшли до порожньої Січі й зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював ще кілька літ з бісурманами і покінчив життя героиською смертю. Турки захопили його в неволю, мучили дуже й на високій вежі завісили ребром на гак. Так згинув перший запоріжський гетьман — основник Січи. Народ називав його Байдюю і зложив про нього пісню, яку співають по нинішній день.

19. Козацькі звичаї.

Не всі запоріжці проживали на Січі, але мешкали по степах, на ловах і господарстві, або сиділи на різних місцях на сторожі й засідках, чекаючи татар. На Січі в звичайний

час була тільки залога, зложена з кількасот людей. Лише перед військовим походом збиралося тут більше число козаків.

Запорізьке військо було піше й кінне. Кожний козак старався мати свого коня до походу, але до бою запоріжці йшли пішо. Козацька зброя була шабля і рушниця. Бідніші мали тільки луки, списи й топори. Підчас військового походу козак ніс також лопату, сокиру, шнурі, косу й інші потрібні прилади. З початку запоріжці не мали окремого одягу й одягалися так, як міщани або селяни. Потім козацька старшина почала носити гарнішу одягу: під спід жупан підперезаний поясом, на верх контуш з довгими рукавами, що були розрізані на кінці, широкі шаравари, шапку з високим верхом, чоботи з халявами. Але бідніші козаки вбиралися просто, як то співали у пісні: »На козакові шапка-оїрка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджує!«

Верховодив цілим запорізьким військом гетьман. Він був найвищим начальником козаків, давав накази військові, проводив у військових походах, правив на Січі й на цілому Запоріжжю. Його відзнакою була булава: — срібна палиця з кулею при кінці. Як гетьман виходив перед військо, тримав булаву у правій руці. Перед гетьманом несено бунчук, — палицю з довгим волосінням з кінських хвостів на кінці. Козак, що ніс бунчук, називався бунчужний. При гетьмані була старшина. Писар писав усі військові писма, оповіщення. Його відзнакою була печатка, каламар і перо. Обозний мав нагляд над козацьким обозом і гарматами. Судді судили козацькі провини. Осаули розвозили накази гетьмана до війська.

Військо ділилося на полки по тисячу людей. Над кожним полком був полковник Його відзнака була мала булава або пірнач. Сотники проводили сотнями, отамани десятками або курінями. Старший, що проводив на Січі підчас неприязності гетьмана, звався кошовий. Хорунжі несли козацькі прапори. Кожний полк мав окремий прапор зі своїм знаком: на одному був козак з рушницею і шаблею, на другому хрест, сонце і місяць, на іншому меч або стріла. Козаки мали також свою музику, довбушів, що били в тарабани, трубачів із трубами і сурмами. Козаки називали себе товаришами. В листах писали до себе »панове товариство« або »панове молодці«.

Для важних справ козаки скликували раду. На майдан на Січі виходили довбуші й били в тарабани. На цей знак козаки виходили з своїх куренів і ставали у велике коло, залишаючи по середині вільне місце. Тоді приходила старшина: гетьман, писар, обозний, судді, осаули, полковники і ставали посеред війська. Гетьман казав, для якої справи скликав раду, і питався, яка думка товариства. Тоді промовляла наперед старшина, потім і козаки, а при кінці всі окликами давали знати, як треба порішити діло.

На раді відбувався теж вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів гетьманувати, скликав раду й зрікався свого уряду: на килим, застелений посеред військового кола, складав усі свої відзнаки, булаву й бунчук. Тоді старшина й старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманський уряд. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний гетьман зпочатку відмовлявся, говорив, що він недостойний того уряду, просив вибрати кого іншого. Але козаки витали його окликами, кидали вгору шапки й силували стати гетьманом. Тоді старшина давала йому гетьманські відзнаки й він починав старшувати над усім військом.

Нових козаків набирали на Січі весною. Хто мав охоту стати запоріжцем, споряджував собі човен, набирал усяких припасів та їхав Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляд тих доорвовольців. Хто показався нездатним до війська, того відсиляли домів, але припаси його залишалися на Січі. Придатних до воєнної служби записували в реєстр, цебто спис війська. Новооранця приділяли до якогонебудь куреня, під владу отамана. Він звався новиком або чурою. Таких новиків на один курін приходило трицять і більше, старих же козаків було тільки десять. Чура три роки відбував прооу у війську й у всім слухав старшого козака. Він чистив зорою, вчився стріляти з рушниць й з лука, заправлявся до шаолі, пильнував козацькі коні, помагав у всякому ділі. Чурів козаки тримали дуже гостро, карали суворо за кожну провину, особливо підчас війни; коли б хто важився втікати з поля бою, карали його смертю. Але під доброю рукою старого запоріжця чура вчився витривалости, хоро-орости й військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем — козаком.

20. Боротьба з татарами й турками.

По смерті Байди - Вишневецького запоріжці перенесли Січ на острів Томаківку. Але це місце не було для них вигідне й вони переселилися спершу на Базавлук, потому на Микитин Ріг. З Січі щороку, а то й кілька разів до року, ходили воювати татар і турків.

Козаки з усіх сторін сходилися до Січі й ставали в порядку: курінь при курені, сотня при сотні, полк при полку. Окремо стояла кіннота, окремо піхотинці, окремо гармати. Вночі військо перебувало під голим небом, як було холодно, то при вогнищах. Вчасним ранком тарабани й труби давали знати, що похід починається. Попереду їхала козацька музика з усякими інструментами, з трубами, сурмами, бандурами. За музиками виступала кіннота. Іздці були на гарних конях, через плече мали перевішені рушниці, або луки, й сагайдаки зі стрілами, при боках шаблі. Перед кожним відділом їхала старшина, у зброї: — полковники з пірначами в руках. Потому йшла піхота з шаблями при боці, з рушницями спертими о плече. Йшли рівними рядами, відділ за відділом. Тільки старші їхали на конях. Кожний відділ мав свій прапор, — різнобарвні знаки маяли над військом. Серед вибраного полку їхав гетьман зі старшиною, — здалека видно було гетьманський бунчук. Позаду по дві, три пари коней тягнуло гармати: одні чорні, великі, з широкими гирлами, інші малі бронзові, що сяли в світлі сонця. Далше на малих і більших возах везено запаси харчів і амуніцію, в мішках і дерев'яних та залізних скринях. Похід кінчив відділ кінноти, який доглядав порядку в таборі і пильнував, щоб на військо не прийшла ззаду яка пригода.

Перед військом на всі сторони в степ розсилано стежі, щоб дізнатися, де знаходяться татари. Козацькі стежі шукали зараз, де є татарські коні, бо це була найцінніша здобич. Проти татарського війська виїздили наперед тільки найсміливіші січовики на герць, боротьбу одинцем. Потім пускалася зі шаблями на ворога кіннота. Але як сили ворога були дуже великі, кіннота верталася до війська й тут роблено приготування до головного бою. Запоріжці мали свій окремих спосіб боротьби. На приказ гетьмана, вози з харчами, що були позаду, їхали вперед і уставлялися по боках чола війська. Таким способом робився якби мур з возів кругом війська; козаки звали це табором. Такий табор разом з військом посувався поволі проти татар. Як уже

були близько ворога, починали стріляти з гармат, а потім і з рушниць. Хоч татари мали й більшу силу, козаки зза возів могли безпечно боронитися і не допустити ворога до себе. Потім знову випускали на татар кінноту і так боролися аж до перемоги.

Ще тяжче було вести боротьбу з турками. Турки рідко йшли проти запоріжців у степи, а звичайно ховалися в своїх замках. Треба було робити облогу та йти приступом на мур.

У війні з турками вславився гетьман Богдан Ружинський. Він був з княжого роду, але також як Дмитро Вишневецький, пристав до козаків і був їх товаришем та гетьманом. В одному поході турки вбили його матір і взяли до неволі сестру. Від того часу гетьман ходив усе в чорній одежі й безпощадно воював бісурман. В 1576 р. він виправився на твердиню Аслангородок, яку турки поставили на долішнім Дніпрі, побив ворога, але сам загинув при добуванні замку.

Другим героєм війни з турками був козак Іван Підкова. Так називали його тому, що мав велитенську силу: ломив у руках залізні підкови. Він виправлявся з козаками проти турків на Молдаву, але по дорозі зрадою зловили його поляки й засудили на смерть, щоб відвернути від себе гнів султана. Підкові зрубано голову у Львові 1578 р.

Запоріжці ходили проти турків не тільки сушею, але й водою, через Дніпро, в Чорне море. Такий похід був дуже небезпечний. Відважні січовики, які бажали йти на море, просили дозволу гетьмана й вибирали собі старшого до проводу в поході. Зараз починали будувати чайки. Це були дерев'яні човни, довгі на 20 метрів, широкі на 4 метри. По середині стояв високий стовп, щогла, на яку вішали вітрило з полотна; вітер віяв у вітрила й так посував чайку. По верху обливали човни смолою, щоб вода не переходила через щілини між дошками. По боках давали ще вязанки очерету, щоб човен не потопав на морі підчас бурі, як його заливала вода. До кожної чайки брали чотири до шість малих гарматок і відповідний запас куль та пороху. З харчів брали сухарі, пшоно, сушену рибу й інше. До чайки сідало 50—60 козаків, які вміли добре стріляти й добре веслувати.

Під проводом свого отамана чайки виїздили з Січі і плили вниз Дніпром. При гирлі Дніпра турки пробували їх задержати, але козаки серед темної ночі потайки пере-

крадалися попри турецькі галери й впливали на повне море. Тоді мали вільну дорогу, куди лиш хотіли: на Крим, на Малю Азію, чи навіть і під сам Царгород, до султана в гості. Чайки плили дуже скоро й несподівано припливали під турецьке місто. Тоді запоріжці висідали скоро на беріг, на чайках залишали тільки невелику сторожу й наступали на турків. Як місто не було приготоване до оборони, напад ішов легко, козаки підпалювали більші будови й серед метушні збирали здобич. Укріплені замки брали приступом і по драбинах вдиралися на мурі. Здобич переносили на чайки. Найбільше радо брали зброю і турецькі гармати.

Нераз запоріжці ловили турецькі кораблі на морі. Турецька галера була більша, як чайка, й козаки помічали її скоро. Щоб турки їх не бачили, звивали вітрила, складали щогли й плили здалека за галерою. Як прийшла ніч, несподівано окружали турків, вдиралися на поміст корабля і так зводили боротьбу. Турків вбивали, або брали в полон, галера ставала їх здобичею з усіми запасами, гарматами й зброєю.

Зі славою верталися запоріжці на Січ. Про хоробрі діла козаків, їх походи й побіди, українські бандуристи складали пісні й думи. Найгарніші думи — це про Федора Безрідного, що загинув у степі від татар, про неволю козаків на галерах, про Марусю Богуславку, яка визволила запоріжців з неволі, про Олексія Поповича та інших.

21. Боротьба з Польщею.

Польща неприхильно гляділа на зріст запоріжського війська. Козацькі походи на турків і татар нераз стягали на поляків біду від бісюрмен. Ще більше боліло польських панів те, що на Запоріжжя втікали їхні піддані й не було кому робити панщини. Ото ж польський король задумав взяти запоріжців під свою руку. Він оголосив, що кожий козак може нанятися до королівського війська й дістане за це платню, одяг та весь прожиток. На королівський зазив прийшло тільки 500 козаків. Їх записали в один спис, або реєстр і почали називати їх реєстровими. Вони мали слухати короля і без його дозволу не сміли ходити на турків і татар. Потім число реєстрованих збільшено до 6.000 і поділено їх на шість полків. Ці козаки проживали в городах і тому називано їх городовими. Столицею їх був город Трахтемирів над Дніпром. Але більша частина козаків зали-

шилася на Запоріжжі і вони воювали по давньому з татарами й турками й не хотіли слухати короля.

Запоріжці з ненавистю ставилися до польської шляхти. Між ними було багато селян і вони хотіли помститися на дідичах за свої кривди. Так почалися козацькі війни з Польщею. В 1592 р. проти шляхти почав боротьбу гетьман Криштоф Косинський. Але він не пішов проти поляків, а воював з князем Константином Острозьким. Він думав, що всі пани собі рівні й не вважав, що князь щиро працював для українського народу. Князь Константин його побив. Потім вже з польськими панами воював гетьман Григорій Лобода й козацький ватажок Северин Наливайко. Та польські війська побили їх коло Лубень на Полтавщині. Лобода загинув там, Наливайка поляки вивезли до Варшави, там мучили й покарали смертю 1597 р.

Козаки побачили тоді, що їх сили ослабі, щоб побігти поляків. Проти Польщі треба було мати більше війська й кращу зброю. Інакше почав організувати запоріжців славний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1616—1622 рр). Він був з роду шляхтич, з тої шляхти, яка осталася вірна українському народові. Уродився у Галичині, вчився в острожській академії, потому перейшов на Запоріжжя, де вибрали його гетьманом. Він був відважний вояк і добрий вожд. Не цинив життя, сам шукав небезпеки, перший ішов у бій, уступав останній, в поході був обережний і сторожкий. Від козаків вимагав слухняності й карности, за всякі провини карав суворо. Він знав, що тільки у трудах і небезпеках можна виробити добре військо. Щороку Сагайдачний водив козаків на Чорне море проти турків і татарів. Козацька флота добула місто Кафу на Кримі, де був головний торг християнськими бранцями і визволила кілька тисяч бідних невольників. Напали також козаки й на міста Синопу й Трапезунт у Малій Азії та вивезли звідтам велику здобич. Сагайдачний водив свої чайки навіть під сам Царгород і спалив передмістя султанської столиці; султан так налякався, що хотів утікати з Царгороду. Року 1621 Сагайдачний дав підмогу полякам і побив турецькі війська під Хотином в Бесарабії. В цій боротьбі дістав рану від турецької кулі й небаром помер. Все своє майно записав на українські школи.

Під Сагайдачним козаки підівчилися добре воєнного ремесла й здобули собі велику славу по цілому світі. Тоді то

знов почали війну з поляками. В 1625 р. була війна коло Дніпра (під Кривковом проти Кременчука). В 1630 р. гетьман Тарас Трясило розгромив поляків під Переяславом, — ця війна звалася »Тарасова ніч«, бо запоріжці заскочили поляків уночі. В 1635 р. козак Свлима добув польську твердиню Кодак коло порогів. Але сили запоріжців і тепер були занадто слабкі проти поляків. В 1638 р. козаки підняли нове повстання під проводом Павлюка й Острянина, але їм не повелася війна. Поляки розбили козацькі війська і знищили багато українських городів і сіл. Тоді польський король зніс зовсім уряд гетьмана, і козацькими полковниками зробив шляхтичів.

Гірко покутували козаки за свої сміливі замисли. Польське військо стояло по всіх селах і містах, арештувало тих, які брали участь у повстанні, карало всіх, нищило добро. Польська шляхта запанувала над селянством і завела страшну панщину. За шляхтичами прийшли в Україну жиди, взяли в свої руки торгівлю, позаводили коршми й всіми способами використовували бідний народ. Десять років жили козаки під таким ярмом.

IV. Українська Держава за Козацьких часів (1648 – 1784).

22. Повстання Богдана Хмельницького.

З польської неволі визволив Україну гетьман Богдан Хмельницький.

Він також походив зі шляхотського роду. Його батько, Михайло був урядовцем у Чигирині й мав свій хутір у сусідньому Соботові. Богдан учився у Києві й в Ярославі в Галичині. Рок 1620 Михайло Хмельницький ходив проти турків і загинув у битві під Цецорою в Молдавії. Богдан попав тоді в турецьку неволю, але по двох роках визволився з неї. Тоді пішов до козацького війська й по кількох роках став сотником.

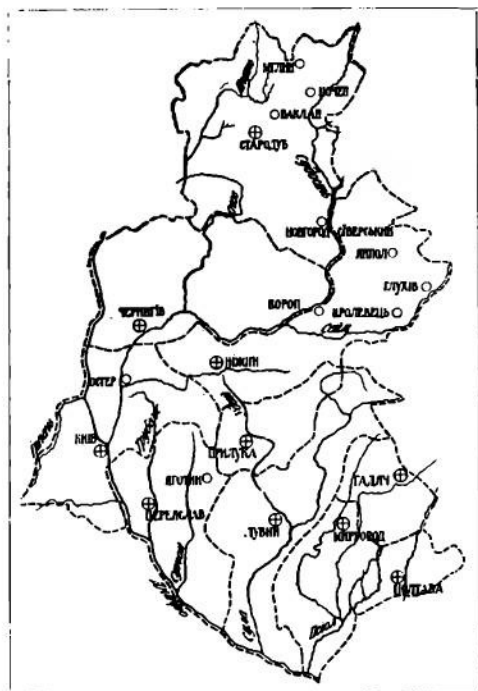
По невдачнім повстанню 1638 р. Хмельницького також стали поляки переслідувати. Найбільше завзявся на нього поляк Чаплинський. Він вподобав собі хутір Хмельницького в Суботові й бажав його здобути для себе. Як Богдан пішов раз у похід на тарар, Чаплинський зі своїми слугами напав на Суботів, забрав йому всю худобу, коні, збіжжа

Гетьман Іван Виговський.
Герой Конотопу.

Гетьман Петро Дорошенко.
Полководець-дипломат.

Полкові райони в добі Гетьманату.
(XVIII ст.).

СИМВОЛИ
ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ
І КОЗАЦЬКОЇ СИЛИ.

Гетьманський пірнач (зправа,
Гетьманська булава (зліва).

Козацька шаблюка.

Давня козацька гармата.

й інший добуток, а малого синка Хмельницького так побив, що хлопець умер.

Хмельницький жалувався на свого ворога в суді, але не дістав справедливости, бо судді були теж поляки. Тоді він рішився на остаточний спосіб: покинув свої діти, дім і все майно та пішов на Запоріжжя. Там по різних островах було тоді багато козаків, які повтікали зпід шляхетського панування і жили з ловів і риболовства. Багато було таких, що колись воювали з татарами й турками, багато досвідчених вояків, які брали участь у війнах з поляками. Хмельницький скликав їх усіх на раду, розказав про всі насильства поляків і закликав до боротьби з Польщею. З радістю й одушевленням прийняли запоріжці зазив Хмельницького. Здавна вони мали охоту йти на ворогів України й тільки ждали на добру нагоду й доброго вожда. Козацька рада вибрала Богдана Хмельницького гетьманом і передала йому булаву давніх гетьманів.

Богдан Хмельницький зараз почав приготування до війни з поляками. До помочі взяв собі кримських татарів. Татари були дотепер ворогами України. Але гетьман вважав, що поляки ще небезпечніший противник українського народу й наперед їх треба побити, — на татар прийде черга колись пізніше. Татари присягалися, що служитимуть вірно запоріжцям і українців не братимуть у полон.

З початком 1648 р. Богдан Хмельницький вирушив проти поляків. На Жовтих Водах він стрінувся з польським військом, що було під проводом Степана Потоцького і по кількох днях облоги добув польський табор. Степан Потоцький був зраний і помер в козацькій неволі. Проти Хмельницького поляки вислали також реєстрових козаків з їх полковниками. Але реєстрові побили старшину і прилучилися до повстанців.

Та Хмельницькому заступило дорогу головне польське військо під старими гетьманами Миколою Потоцьким і Калиновським. Під Корсунем прийшло до нової битви. Козаки оточили поляків з усіх сторін і почали стріляти з гармат. Поляки не могли видержати й піддалися. Оба гетьмани попали в неволю, враз з ними багато знатного панства. Козакам дісталось велика добич, зброя, гармати.

Велика радість запанувала в Україні по тих двох побідах. Покінчилася давня неволя, прийшов кінець польському пануванню, Україна почала нове життя!

Повстання пішло по всіх городах і селах, мов вогонь. Селяни виганяли дідичів і жидів, міщани вязнили польських урядовців і ксьондзів. Хто тільки був здібний до війни, брав зброю і йшов до козацького війська. Повстали тоді великі селянські полки, які воювали з поляками. Найбільшу ненависть привів на себе князь Ярема Вишневецький. Він був правнуком основника Січі, Дмитра Вишневецького, але нічим не був подібний до свого прадіда, бо покинув свою віру й перейшов на латинство, та як ренегат ненавидів своїх земляків. У війні я козаками він показував велику жорстокість, страшно караз селян, що пристали до повстання, сліпив і калчив нещасних людей. З ним воював селянський полковник Максим Кривоніс, побив гордого князя і вигнав його з України.

Але війна з поляками ще не скінчилася. Польські пани вибрали собі трьох нових полководців до боротьби з козаками. Всі три вони не дуже були здатні до війни; один розумівся на воєнному ділі, але був старий, другий був учений, але ніколи не воював, третій був занадто молодий. Хмельницький назвав їх коротко: перина, латина, дитина. Поляки вибралися на війну як на весілля, їхали зі службою, везли вози повні всякого добра, відгрожувалися, що козаків розженуть самими нагайками. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині й ударив на польський табор. Тоді на поляків прийшов такий страх, що і старшина та військо почали втікати мов божевільні. Ніхто не хотів слухати приказів, кожний дбав тільки про те, щоб знайтися як найдалше від грізних запоріжців. Всі три польські полководці втікли перші. На місці лишився великий табор, повний усякого багатства й розкоші. Гармати, шатра, вози, дорогі килими, одяги, шаблі, оправлені золотом, мушкети, сідла, всякі присмаки печені й варені, меду, вина, — все те забрали козаки. »Добре, добре пани вибралися на весілля і бенкет на славу завдали: тільки коштів багато положили, сто тисяч скарбу промарнували«, — так співали козаки. Запоріжське військо добуло нову славу, поляки вкрилися вічним соромом.

Зпід Пилявець гетьман рушив на Галичину. З радістю вітали запоріжців мешканці Галицької землі. Вже триста літ минуло, як Галичина перейшла до Польщі, ніхто й не згадував про своїх князів та королів, не мав надії, що поляки колись вступляться з української землі. Але тут несподі-

вано ввійшли українські війська! Всі кинулися до повстання, навіть і та шляхта, що залишилася вірна своєму народові. З усіх міст і сіл виганяли поляків, всюди заводили свою управу. Богдан Хмельницький задержався під Львовом, але не хотів нищити давньої столиці українських князів і прийняв окуп від львівських міщан. Потім пішов у Холмщину, в цю нещасну землю, що найбільше терпіла від поляків. Став знову під Замостям, але думав іти ще далше аж на Варшаву. Запоріжці співали тоді в пісні: »Гей, ви хлопці, добрі молодці не журіться, посідлайте коні воронії, садуйтеся. Та поїдемо в чистеє поле, на Варшаву, наберемо червоної китайки та на славу!«

Але польський король прислав тоді послів до гетьмана й упросив його, щоб він не руйнував до останка польської держави. Богдан Хмельницький змилосердився над поляками і зі своїм військом вернувся назад в Україну.

23. Українська держава

На другий рік, 1649, поляки знов стали збирати військо проти українців і Богдан Хмельницький мусів знову воювати з ними. Заки польські війська приготувалися до походу, запоріжці були вже в Галичині. Ярема Вишневецький, що став тоді польським вождем, замкнувся в Збаражі й козаки почали його там облягати. На поміч Вишневецькому прийшов сам король. Але Хмельницький так зручно розставив свої війська, що король мало не дістався до неволі і знов мусів просити в гетьмана милосердя. Тоді під Зборовом замирилася Польща з Україною. Тою зборівською угодою король признав Хмельницького гетьманом України, і віддав йому у володіння Київщину, Брацлавщину і Чернігівщину, — цебто більшу частину українських земель. Границею від Польщі була ріка Случ, доплив Припяті. »Знай же, ляше, по Случ наше!« — говорили тоді запоріжці.

З того часу Україна стала окремою державою.

Гетьманською столицею був тоді Чигирин. Цей город лежить у самій середині української землі, — рівно віддалений від Сяну на заході і від Дону на сході, від Чорного моря на півдні й білоруської границі на півночі. Богдан Хмельницький вибрав собі це місце на столицю, бо тут недалеко був його родинний Суботів. Тут кругом мешкали самі козаки, близько був Дніпро й степи. На високій скелистій горі стояв замок, унизу лежало місто і тут був гетьман-

ський двір. Дім був звичайний козацький, бо гетьман вигоди не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, давала пізнати, що тут є квартира володаря України. Коло двору все було людно і гамірно, бо тут збиралася вся управа України. При гетьмані була генеральна старшина: — писар, обозний, судді, осаули, було багато полковників і сотників з різних сторін, були різні урядовці і канцеляристи. В сусідніх домах були канцелярії, каси, військові склади. Кругом мешкали козаки чигиринського полку, які були сторожею гетьмана. Передмістя заселяли міщани, ремісники й купці, українці і чужинці з різних сторін. В Чигирині було людно й гамірно, бо туди безперервно приїздили люди з цілої України, а нерідко і чужі посли з Польщі, Москви, Криму, Туреччини, Угорщини, Швеції. Чигирин був тоді найславнішим містом на цілу Україну.

Богдан Хмельницький поділив цілу Україну на полки. Полків було сімнадцять: 1) чигиринський, 2) черкаський, 3) корсунський, 4) канінський, 5) білоцерківський, 6) паволоцький, 7) уманський, 8) калницький або винницький, 9) браславський, 10) київський, 11) чернігівський, 12) ніжинський, 13) прилуцький, 14) переяславський, 15) кропивенський, 16) миргородський, 17) полтавський. Старшим полку був полковник, при ньому була полкова старшина: полковий писар, обозний, осаул, суддя, хорунжий. Полк ділився на сотні. Сотнею проводив сотник, при ньому був сотенний писар, осаул і хорунжий. В містечках і селах були отамани.

Українська влада завела всюди лад і порядок. Заборонено нищити без потреби панські двори і будинки, рубати ліси, нищити худобу. Всякі засоби харчів з шляхетських маєтків треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рушниці, шаблі й всяку зброю забирали також до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до війська. Але хто раз вступив до війська, мав слухати військових прав і робити те, що йому наказано. Неслухняних і своєвільних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати, за всякі злочини військові судді засуджували на смерть. Ці розумні накази гетьмана припали всім до вподоби, кожний охоче виконував, що йому наказано. В короткому часі у цілій Україні настав спокій. Селяни господарили спокійно по своїх полях, міщани вели ремесло і торгівлю, козаки

й новобранці вправлялися у воєнному ділі. Всі славили Богдана й називали його Батьком народу. З усіх сторін лунали пісня: »Ой, немає лучче та немає краще, як у нас в Україні!...«

Гетьман бачив, скільки добра для України принесло народнє повстання і хотів новий лад утвердити й укріпити. Він задумав зробити своїм наслідником на гетьманстві свого старшого сина, Тимоша. Тиміш був тоді дорослим молодиком і разом з батьком ходив у воєнні походи. Богдан пильно дбав про те, щоби син пізнав добре військові справи й усю управу української держави. На жінку Тимошеві почалася тоді війна; Тиміш пішов туди з військом, та під час облоги одного городу поляг від ворожої кулі. Важко сумував гетьман по смерті улюбленого сина, на якого покладав великі надії. Тіло Тимоша перевезено до Суботова і там поховано з військовими почестями.

24. Союз з царом.

Польща ніяк не хотіла помиритися з Україною. Поляки не думали додержати зборівського миру. Жаль їм було гарної України, всякого майна і достатків, безжурного панування. В 1651 р. польські війська прийшли на українську границю і напали на brasлавський полк. В боротьбі з ними поляг хоробрий brasлавський полковник Іван Нечай. Богдан Хмельницький зібрав тоді свої війська і пішов на Волинь. Під Берестечком почалася битва. Козаки були б побідили, але татарський хан, що прийшов на поміч, в останній хвилині зрадив українців; він схопив гетьмана й вивіз його з собою далеко в степи. Українські війська залишилися без вождя. Прийшов переполох і замішання, — у відвороті багато козаків згинув у болотах і багнах. Поляки присилували тоді Богдана Хмельницького до нового миру у Білій Церкві, козакам залишилася тоді одна тільки Київщина, Чернигівщину й Brasлавщину забрали поляки. В 1652 р. козаки помстилися за берестейську невдачу у битві під Батогом. Богдан Хмельницький з трьох сторін ударив на польський табор і розгромив ворогів у страшний спосіб. На полі бою полягло більш як 20.000 поляків, згинув також і сам польський гетьман Калиновський, що перший почав ту війну. Козацькі війська заняли знову Brasлавщину і Чернигівщину, — Україна здобула знов давню границю.

Ця безнастанна боротьба з поляками дуже змучила українське населення. Поляки у своїх походах без милосердя нищили міста і села. Коло границі лишилися самі руїни. До дальшої війни народ не мав уже сили Богдан Хмельницький роздумував, що даліше робити. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки про здобич і за гроші готов був зрадити українців і стати по стороні Польщі. Тому гетьман шукав помічі для себе де інше й звернув увагу на Московщину.

Московщина здавалася козакам можливим союзником через подібність віри, хоча й обряди були там дещо інші. Не любили в Московщині і поляків та не раз з ними воювали, тож можна було думати, що й тепер охоче підуть на Польщу. Але українці знали, що Московщина може стати для них небезпечна, бо це народ самолюбний, не терпить тих, які є іншої думки. Знали також, що цар є самодержець, що робить усе, як сам хоче, не слухає голосу народу. Розуміли українці, що й з Москви на них може прийти біда. Та все таки Москву вважали меншим ворогом ніж Польщу тож пробували щастя.

В 1654 р. до Переяслава приїхали царські бояри, щоб умовитися з гетьманом про союз. Вони обіцували, що цар полишить Україні її окремішність, не мішатиметься до української управи, не братиме ніяких податків, шануватиме українські звичаї. Як буде війна з Польщею або татарами, царські війська придуть козакам на поміч. За це вони ждали одного: щоб українці присягли вірність цареві. Богдан Хмельницький скликав раду, сказав козакам, в якому важкому положенні Україна і питався їх, під яким володарем хотіли б жити. Турецький цар музулманської віри і він дуже утискає християн. Кримський хан також невірний і не раз зрадив українців. Поляки все переслідували віру і утискали український народ. Лишився тільки московський цар, з яким можна зробити союз.

Важко пригадувалися запоріжці, та не було іншої ради, — треба було поспробувати союз з Москвою. Але гетьман боявся зради і вимагав, щоб цар присягнув на хрест, що додержить своїх обітниць. «Ні,» — відповіли бояри, «цар ніколи не присягає своїм підданам». «Чого ж це так?» — питались козаки, — «адже інші володарі складають присягу своєму народові». — «Наш цар є самодержець і своєму народові не присягає!» Тоді побачили гетьман

і старшина, що тут пригтовляється щось непевне для України. Але не було вже виходу. Прийшли вістки, що на Україну йдуть вороги: з одної сторони поляки, з другої татари. Тоді Богдан Хмельницький згодився присягнути на союз з царем.

Український народ нерадо прийняв вістку про згоду з царом. Усі боялися, що цар зі своїм військом схоче завоювати Україну і зведе ще гіршу неволю, як була за польських часів. Багато полковників не хотіло зовсім присягати цареві, козаки лихими очима дивилися на царських висланників, що їздили по Україні відбирати присягу від народу.

Тарас Шевченко в поемі «Великий льох» оповів нам таку народню легенду (переказ) з тих часів. На гетьманському дворі в Чигирині жила дівчина Прися. Малою дитиною вона бавилася з молодшим сином Богдана, Юрасем, всі її любили, навіть гетьман нераз брав її на руки, пестив та цілував. Як вона вже стала великою дівчиною, побачила раз, що гетьман зі старшиною кудись виїжджає. Вона швидко побігла за водою і з повними коновками перейшла шлях перед ним: тоді вірили, що це ворожить щастя. Та гетьман їхав тоді до Переяслава, підписувати союз. От і потім Прися зараз заслабла й умерла і душа її довго терпіла муки: зате, що вона поворожила щастя гетьманові в такому ділі, що принесло Україні велику недолю. Так дуже наш народ осуджував цю нещасну угоду!

Та Богдан Хмельницький не міг зробити інакше. З Переяслава поїхали українські послы до Москви і там уложили договір між Україною та Москвою. Цей договір називається «Переяславський трактат». Цар урочисто обіцяв, що в нічім не змінить українських прав і звичаїв та боронитиме Україну перед ворогами.

25. Богдан Хмельницький готується до війни з царом.

Зараз по переяславській умові прийшли в Україну царські війська. Ніби вони йшли проти поляків, але до бою не спішилися, лише стали шукати тут кватир. Важке було це кватирування. Ніщо не могло встоятися перед ними. Всюди був розбій і грабіж.

Найбільше терпіла стара столиця України, Київ. Ці непрошені гості ввійшли туди і розгостилися, як у себе дома. Не минуло й кілька днів по їх приході, а вже почали ставити кріпості і то на церковній землі, що належала до собору св. Софії. Київський митрополит усіми силами протиставився тому, гетьман теж не дозволяв на будову, але царський воевода не слухав і в самій середині Києва повстала царська твердиня. Царські війська всяким способом намагалися закріпити своє панування в Україні. Найбільше заходилися, щоб утвердитися в Києві, в головному місті України; вони знали, що: за ким буде столиця, за тим піде і весь край.

З царськими військами ходив гетьман ще раз у похід проти Польщі і 1655 р. вдруге прийшов під Львів. Але тоді він переконався, що царські війська прийшли в Україну не тому, щоби помагати козакам, а щоби самим запанувати на українською землею. Всі городи, які облягали козаки, навіть Львів, вони хотіли взяти на царське ім'я і лишити тут свої залоги.

Одначе гетьман Богдан Хмельницький через свого посла Данила Мниха (грека) листовно просив шведського короля скорше прибути зі своїм військом, щоб таким чином не допустити царя здобувати більше міста та залишити там свої залоги. Тому власне не здобував Б. Хмельницький Львова, а той лист є доказом того, що гетьман Богдан Хмельницький не був прихильником союзу з Московією.

Цар не думав додержати своїх обітниць. Він скоро почав годитися з поляками і був готовий віддати Польщі половину українських земель. Польські війська знову ввійшли в Україну і почали нищити край. Народ боронився завзято. Вславився тоді город Буша на Поділлі. Там боронилося кілька сот селян і козаків. Поляки були у великій силі і добули город. Хоробрі українці все таки не хотіли піддатися і воліли згинати геройською смертю. Жінка сотника Зависного зійшла тоді у підземелля замку і підпала бочки з порохом: стався страшний вибух і оборонці Буші всі полягли на місці.

Хмельницький хотів здержати Московщину від згоди з Польщею і вислав своїх послів на переговори. Але цар не допустив козаків до ради. Посли вернулися зажурені й упали до ніг гетьманові з плачем: »Пропали ми, батьку, · цар запродав нас ляхам!« Гетьман скипів гні-

вом: »Діти, не журіться, — не будемо більше під царською рвкою, покинемо царя, знайдемо собі ліпших союзників!« Гетьман зараз вислав послів до Швеції, до Туреччини, Угорщини, Молдави. Він думав злучитися з усіма тими державами в один союз і вдарити відразу на обох ворогів України, царат і Польщу. Українські війська дістали наказ приготуватися до війни та йти на царські границі.

Але тут прийшла на Богдана Хмельницького смертна слабість. Зажурився старий гетьман, що буде з Україною і скликав старшину на раду. Зійшлися судді, осаули, полковники, сотники, всі вірні товариші й дорадники гетьмана. »Я старий і хворий, не довго вже зможу вам гетьманувати, — виберіть собі нового гетьмана на моє місце«. Заплакали козаки і сказали: »Не знаємо ми, кого нам гетьманом вибирати, хочемо твоєї ради слухати«. Відповів їм гетьман: »Є між вами писар Іван Виговський, він десять років при мені пробував, всі звичаї козацькі пізнав; є між вами багато добрих полковників, — виберіть з поміж них гетьмана України«. Та козаки поклонилися Богданові і сказали: »Не хочемо ми нікого з полковників, — ми бажаємо на гетьмана твого сина, Юрася Хмельниченка, козака молодого«. Старий гетьман покивав головою: »Панове молодці, мому Юрасеві щойно сімнацять літ, він ростом малий, розумом не дійшлий, козацьких звичаїв не знає...« — »Ми будемо старих людей біля нього сажати, будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, будемо його поважати, тебе, батька нашого споминати!« І заплакав тоді старий гетьман. громаді поклонився і віддав булаву й бунчук молодому Юрасеві.

Богдан Хмельницький умер 8. серпня 1657 р. З плачем і риданням проводили його запоріжці і весь народ з Чигирини до Суботова. Над його гробом говорив промову військовий канцелярист Самійло Зорка: »Промов до нас ще раз що ласкавого й доброго, великий наш гетьмане! Промов до нас, братів своїх, і навчи нас, як маємо без тебе жити і поступати з окривляючими нас неприятелями й ворогами нашими! Дай нам пересторогу, щоб не звоювали нас вороги наші!«

Тіло славного гетьмана поховано в підземеллях церкви в Суботіві. Але домовина гетьмана не залишилася в посвяченій землі. Жорстокий Чарнецький з польським військом

в кілька літ пізніше здобув Суботів і викинув кости гетьмана з могили. Та хоч домовина Богдана Хмельницького не залишилася, слава його перетривала століття. Він був основником нової української держави й найбільшим гетьманом України.

26. Іван Виговський. Перша війна з царатом.

Юрась Хмельницький гетьманував недовго. Зараз уже після смерті батька він побачив, що не зуміє правити великою українською державою і зложив булаву. Тоді старшина й козаки вибрали гетьманом Івана Виговського. Він був з роду шляхтич і колись служив у польському уряді. В битві на Жовтих Водах дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і зробив генеральним писарем. Виговський був чоловік досвідний та освічений і добре вів свій уряд. Богдан Хмельницький у всіх справах радився з ним і писар був йому найвірнішим товаришем. Тому старий гетьман умираючи, поручав козакам Виговського на гетьмана. Як козаки віддали йому булаву, Виговський сказав: »Ця булава буде добрим нагородою, лихим карою. В запорізьському війську має бути лад і послух«. Тих слів він тримався все. Виступав суворо проти своєвільних, неслухняних і всіх, що хотіли завести безладдя в державі, розумних і заслужених цинив, шанував і слухав їх поради у військових та державних ділах.

Цар був дуже невловлений, що гетьманом став Виговський. Він боявся його розуму й досвіду. Волів, щоб гетьманом був Юрась, бо тоді наліявся скоріше запанувати в Україні. Тепер він всіми способами шкотив Виговському. Царські воеводи, що жили в Україні розсилали на всі сторони своїх людей і підмовляли народ проти гетьмана. Вони говорили, що гетьман не українець, а поляк, що він нудрається православної віри, що волиться з панями і назад хоче завести панщину. Упевняли народ, що гетьман і старшина живуть в розкоші, збирають великі гроші, вживають усього, прості ж козаки працюють білкують. Казали, що народові стало б гарніше, якби скасувати козацькі порядки й Україну прилучили просто до Московщини. Обіщували великі достатки й уряди всім тим, що виступлять проти старшин і гетьмана, та допоможуть цареві запанувати в Україні. Розумніші люди бачили цю хитрість і злобу та гнали геть від себе тих царських прислужників. Але серед темного

народу знайшлося багато таких, що таки пішли на ці обіцянки і стали бунтуватися проти гетьмана. Полтавський полковник Мартин Пушкар і запоріжський кошовий Барабаш підняли зброю проти гетьмана. Та Іван Виговський при допомозі вірних полків розбив тих свавільних козаків.

Виговський бачив добре зрадливі царські наміри і від початку свого гетьманування думав виконати діло, якого не міг зробити Богдан Хмельницький -- визволити Україну з-під ворожого ярма. Та козацькі сили були за слабкі. Гетьман шукав усюди союзників, але тільки Польща згодилася допомогти йому. Виговський знав добре поляків і не дуже вірив в їх обітниці, проте не було іншого способу, і він пристав на союз з Польщею. В Гадячі 1658 р. підписано умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися, що Україна буде окремою державою, так, як була Литва при Польщі, що матиме свого гетьмана, міністрів, військо і скарб, але признаватиме владу короля. Обіцяли, що не буде українцям тих кривд, які вони терпіли давніше і що польське військо прийде з допомогою проти царату.

Тоді 1659 р. Виговський видав заклик до народу, пригадуючи, як то царські воеводи обіцювали шанувати українські права, а відразу стали їх ламати, як царські війська нищили народ, як царські прислужники підюджували козаків проти гетьмана, як цар робив усе, що тільки могло шкодити Україні. Запоріжське військо й український народ радісно прийняв слова гетьмана. Зібралися разом усі українські полки і рушили на ворога. Під Конотопом в Чернігівщині Виговський розгромив царські війська. Царські воеводи з великим військом попали в полон, а з ними табор і гармати. Перший раз українці зміряли свої сили з царатом і їх змагання покінчилися світлою перемогою.

Цар, переляканий вісткою про цю поразку його найкращих військ, посипав голову попелом і, вийшовши до народу, просив копати довкруги Москви окопи. Наказав погодитися на ті умовини миру, які поставить український гетьман, а сам думав тікати з Москви.

Однак завдяки зрадництву деяких українців, зокрема нападу підкупленого кошового Івана Сірка на Крим, мусів, замість іти на Москву, вернутись назад. Тоді поляки вирішили використати цю незгоду, і почали на кожному кроці порушувати Гадяцьку умову. Царські війська напали на ті міста й містечка, які стояли за незалежністю

України й по звірськи нищили їх. Так напр., здобувши містечко Срібне (на Київщині) вирізали усе населення, а містечко спалили і заорали те місце, де воно стояло.

Та й цим разом Польща не додержала договору. Польські війська, що прийшли козакам на поміч, нищили край і людей, як за давніх часів. Народ почав бунтуватись. Виговський не міг того стерпіти і зложив булаву по двох роках гетьманування (1657—1659 рр.). Між селянством в Київщині почалося тоді повстання проти поляків. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і приказали його арештувати. Хоча польський воєнний суд не міг доказати йому ніякої вини, а проте засудив його на смерть. Не дозволено йому навіть висповідатися перед священником, — польські вояки витягнули його з хати і розстріляли. Так згинув 1664 року старий товариш і дорадник Хмельницького, гетьман-патріот, що хотів добра і самостійности для України.

72. Петро Дорошенко.

По Виговським гетьманом вибрано знову Юрія Хмельницького (1659—1663 рр.). Козаки думали, що син Богдана гетьмануватиме так розумно, як і його батько, та настануть добрі часи в Україні. »Нехай буде тая слава, що Хмельницький знов гетьманом«, — казав народ. Та Юрій Хмельницький не мав відваги стати проти царату й почав годитися. Цар зараз взявся на хитрощі. Його воеводи запросили Юрія Хмельницького з табору до себе на другий бік Дніпра до Переяслава. Недосвідний Ю. Хмельницький повірив царським воеводам, що нічо не буде й поїхав. Та звідтам уже його не пустили назад, та присилували підписати нову умову, дуже некорисну для України. Царські війська мали зайняти шість найбільших міст України. Гетьманові заборонено розпоряжатися військом по своїй волі, — він мав слухати наказів, які йому пришло цар. Такого лиха дожила Україна! Юрій Хмельницький по п'ятих роках нещасного гетьманування зложив булаву. Потім ще раз він пробував стати гетьманом при помочі турків, але його наміри покінчилися невдачно й гірко, бо турки його вбили.

В 1663 р. Україна поділилася на дві половини: по лівому боці Дніпра вибрано одного гетьмана, по правому другого. З того часу Україна ділилася на Лівобічну і Правобічну, або Лівобережну і Правобережну. Лівобережна Україна називалася також Гетьманщиною, бо там найдовше були

гетьмани. Між обома тими частинами велася часто війна, яка нищила цілу Україну, — тому ці часи народ назвав Руїною.

На правобережній Україні був гетьманом спершу Павло Тетеря (1663—1665 рр.). Він нічим добрим не прислужився Україні, бо у всіх слухав поляків і перший воював з Лівобережною Україною. Тоді козаки віддали гетьманську булаву Петрові Дорошенкові (1665—1676 рр.). Його дід був гетьманом по Сагайдачнім, батько полковником за Хмельницького, Дорошенко славився як полководець, — де він верховодив військом, там перемога була певна. Він був і добрим політиком, знав із ким і як увійти в союз і яким способом придбати Україні підмогу. Але найбільше любили його запоріжці і весь народ за те, що він був незвичайно чесний, не мав на очі ніякої користи, готовий все майно своє, кров і життя віддати за Україну.

Дорошенко бачив, що Україна має двох ворогів: Польщу і царат. Цар нищив Україну і хотів запанувати над нею, поляки знову ж уважали українців своїми підданими й бажали їх покорити. Дорошенко шукав Україні іншого союзника і піддався під опіку турецького султана. Туреччина була тоді великою державою. До неї належали також і християнські народи: мадари, волохи, серби, греки. Турки мали багато війська і їх поміч могла дати Україні великі користи.

На зазив Дорошенка султан вислав велике військо проти Польщі і разом з гетьманом обляг Львів. Поляки були приневолені забрати військо з українських земель. Правобережна Україна стала самостійною державою в злучі з Туреччиною.

Та недовго удержалася ця приязнь. Турки були диким народом, ворожо ставилися до християн, не вміючи шанувати християнських звичаїв. По містах і селах вони ставили свої святині, навіть у Кам'янці Подільському одну святиню перемінили на мечет. Українців дуже боліли ці зневаги і народ став нарікати на гетьмана за його союз з турками.

Тоді найбільшим ворогом турків і татар був запорізьський кошовий, Іван Сірко. Оповідали про нього, що він уродився на світ з зубами: пророчили з цього, що він усе своє життя гризтиме ворогів України. І справді весь вік Сірко воював безпереривно з бісурменами. Він переміг турків і татар у 55 більших боях, в малих же сутичках був майже щодня. Сірко ворогував спершу з Дорошенком за його

союз із турками, але як переконався, що гетьман хоче добра Україні, став його вірним другом. Завдяки походам Сірка, кримські татари дуже ослабли й мусіли уступитися з українських степів. Українські поселенці йшли чимраз даліше на південь і все більше наближалися до Криму. Так Сірко підготовив українцям дорогу на кримський півострів. Цей запорізький лицар помер в 1690 р. на Чортомлинській Січі. Його могила переховалася до наших часів. Але народ каже, що там похоронена одна тільки Сіркова рука; сам же він ходить даліше по світі і воює з ворогами України.

Дорошенко утвердився на Правобережній Україні і змагав до цього, щоб під своєю булавою зєднати цілу Україну. Та царат не дав йому цього dokonати, боячись, що як Дорошенко стане гетьманом цілої України, царському пануванню прийде кінець. Цар вислав великі війська і вони облягли Чигирин, гетьманську столицю. Але гетьман сильно укріпив давній замок Богдана Хмельницького і боронився з своїм вибраним полком. Кілька разів підходили царські війська до наступу, але хоробрі Дорошенкові козаки відбиваючи їх відганяли далеко. Довгий час тривала ця облога, — врешті гетьманові не стало харчів і набоїв. Він мусів піддатися. Свої гетьманські відзнаки, булаву й бунчук, він післав лівобережному гетьманові, сам же поїхав до ворожого табору. Звідки він уже не вернувся. Його вивезли в Московщину.

Дорошенко вмер у далекій чужині, в Ярополчі коло Вятки в 1698 р. Його могила є там до нинішнього дня. Народ називав Дорошенка «останнім козаком», бо він був останній з тих старих запоріжців, які вирости у твердій военній школі й усе життя воювали мечем з ворогами України. По ньому не було вже на Правобережній Україні ніякого славного гетьмана.

28. Іван Брюховецький. Друга війна з царатом.

В Лівобережній Україні гетьманував тоді Іван Брюховецький (1663—1668 рр.). За молодих літ він служив на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запоріжжя, а згодом став на Січі кошовим. Він був чоловік дотепний, знав гарно промовляти й писати та вполювався козакам тим, що заєдно нарікав на козацьку старшину і казав, що влада належить простому народові. Як прийшлося вибрати гетьмана, вся козацька чернь голосувала за ним, думаючи, що він заведе правдивий рай.

Та на ділі показалося не те. Брюховецький взяв собі до товариства своїх товаришів із Січі, поробив їх полковниками й генеральною старшиною, хоч вони були й неписьменні, й разом з ними накладав на простих козаків і селян великі податки, утискав їх, гнобив, а за малі провини карав вязницею або й смертю. Тоді козаки побачили, що не можна давати віри тому, що підшивається і називає себе ніби то приятелем народу, бо звичайно так діють усі ці забріхані гнобителі.

Царські прислужники помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві й може їм зруйнувати Україну. Справді таке й було. Брюховецький зараз згодився давати царським залогам в Україні хліб й усякі харчі. Він відступив цареві більшу частину грошей, що до того часу належали військовому скарбові. Він навіть просив царя, щоб прислав свого митрополита! Щоб приподобатися ще більше цареві, він поїхав до Москви «побачити ясні очі государя», цебто поклонитися цареві. Це було велике пониження гетьманської влади, — до того часу ніодин гетьман не їздив до Москви. Там він знову підлещувався і навіть згодився взяти москвинку собі за жінку.

Так гетьманував Брюховецький шість років, аж народ не міг уже стерпіти і став підіймати бунти проти нього та його союзників. Найбільше зворушило всіх те, що цар 1667 р. зробив умову з Польщею в Андрусові (на Білій Русі) і відступив полякам Правобережну Україну з Києвом. І так по довгих боротьбах і повстаннях українці мали знову йти під польське ярмо!

Тоді гетьман схаменувся. Він побачив, до якої руїни цар веде Україну. Почав він радитися зі старшиною і разом постановили підняти повстання, щоб вигнати з України ворога й почати нове, гарніше правління. Народ охоче пристав до думок Брюховецького. В 1668 р. по всіх містах почали бити царських воеводів, виганяли царських вояків і нищили усякий слід чужої влади. Тоді на Правобережжі був ще Дорошенко, він прийшов помагати Брюховецькому. Та як оба гетьмани зустрілися, кілька козаків, що ворогували з Брюховецьким, кинулися на нього й убили його на місці. Так згинув гетьман, що правив лихо, але через те, що воював з ворогами, здобув собі ліпше ім'я.

По Брюховецьким на Лівобережжі вибрано гетьманом Дамяна Многогрішного (1668—1672 рр.). Він жадав від ца-

ря, щоб царські війська покинули Україну. Та цар знову змігся на силах і його війська залишилися в українських містах. Цар обіцяв, що в нічому не мішатиметься в українські діла. Гетьман заходився пильно, щоб упорядкувати Україну по недавній війні. Він установив компанійський полк, — це була окрема сторожа, що мала пильнувати ладу й ловити тих, що несли безлад в державі. Тоді також заведено в Україні першу пошту. В означені дні відходили з головних міст післанці й перевозили листи в різні місця; по дорозі стояли приготовлені коні й через те почтар в скорому часі переїздив далекі дороги. Але гетьман нещасливо покінчив життя. Вороги обжалували його перед царем і цар приказав арештувати гетьмана й заслати на Сибір. Там він і помер по кількох роках.

Його наслідником був Іван Самійлович (1672—1687 рр.). Також і цього гетьмана цар увязнив і заслав на Сибір. В 1687 р. прийшла дуже некорисна зміна в управі української Церкви: київську митрополію піддано під владу московського патріярха. З того часу почали відправляти в Україні борослуження на чужий лад і на церковні уряди стали приходити чужі насланці.

29. Іван Мазепа. Третя війна з царатом.

Новий гетьман, Іван Мазепа (1687—1709 рр.), був з української шляхти. За молодих літ він проживав на дворі польського короля, багато їздив по чужих краях, і здобув собі широку освіту. Потім прийшов до козаків і сповняв в запорізьському війську різні уряди і на кінець дійшов до гетьманства. Іван Мазепа був чоловік розумний і досвідний та бачив добре, що цар хоче знищити український народ і завести новий лад в Україні. Усім серцем він любив Україну й хотів її врятувати від сумної долі. Та він знав про велику силу ворога й розумів, що не відразу можна його поконати, та що треба вести боротьбу поволі й обережно.

Мазепа старався наперед просвітити український народ й освідомити його. Дуже ревно він опікувався школами. Для київської Могилянської Академії казав будувати новий будинок, на три поверхи, великий і величавий. Також в інших городах засновував школи. В різних містах будував гарні камінні церкви й давав їм великі дари, щоб українські городи дорівнювали красою чужоземним. Дуже пишно й гарно був уладжений гетьманський двір у Батурині. Мазепа бажав,

Гетьман Іван Мазепа.
Великий полководець і політик.

Стара карта України. (Німецька гравюра).

ПРОВІДНИКИ ГАЙДАМАЧЧИНИ

Запорожець Максим Залізняк

Уманський сотник Іван Гонти

Гайдамацькі загони — мстники народніх кривд.
З захопленням вітає їх і йде з ними озброєний народ.

щоб ціла Україна стала культурна і просвічена та щоб своєю культурою перевищила варварський царат.

Там панував тоді цар Петро, володар і войовник немилосерний. Він заздро дивився на багату Україну, а що воював у різних сторонах і всюди ставив твердині, то до таких будов брав з України козацькі полки. Козаки, що до цього часу були вільні лицарі, працювали тепер як каторжники в голоді й холоді, під кнутом царських наганячів. Найбільше докучили козакам роботи при будові нової царської столиці, Петербурга. Цар Петро ставив цей город серед фінських болот і озер. Кількадесят тисяч козаків згинulo серед тих багон на важких роботах. Народ казав, що Петербург побудований на козачих кістках.

Козаки рідко тоді побували в Україні, а скитались по чужих краях. В Україну цар посилав московські полки і не лише на залогу по городах, але й по селах та хуторах. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коні, хліб пашу, все, що було під рукою. Хто хотів би боронити своє добро, того вязнили як бунтівника, судили й вивозили в Московщину, на важке, безповоротне заслання. Нераз вертався бідний козак знеможений з далекої чужини, щоб відпочити у рідній хаті, та тут не було вже ні дому, ні рідні, ні майна. Хату зруйнували, майно зрабували, а людей забрали в неволю.

Українці горіли гнівом, ненавистю та чекали лише нагоди до пімсти.

Одного разу скликав гетьман своїх близьких дорадників і став розказувати про всякі вимоги царських міністрів, що уважають найгіршим ворогом царя і гетьмана козацьку старшину, бо вона має розум і знання та не дозволяє цареві знищити Україну. Як би гетьман викорінив усю старшину, то цар нагородив би його великою нагородою і прославив би як найвірнішого царського слугу... »Оттаке, — сказав Мазепа — говорять мені царські прислужники раз-у-раз. Не допусти, Боже, щоб сталося по їх думці!« Козаки, почувши це, стали ремствувати: »Служили ми цареві без усякого спротиву, своїм коштом. Водять нас у далекі походи, на важкі роботи. Козаки гинуть там, терплять зневагу й образ, а за все така то дяка!« Гетьман відповів: »Я знаю, які їх задуми. Вони хочуть зробити мене князем, всю старшину викорінити, городи наші забрати, а як наші спротивляться їм, то виженуть усіх за Волгу, а Україну осадять своїми

людьми». Тоді вся старшина стала просити гетьмана, щоб визволив Україну з цього ярма: »Щодня, — казали вони — молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас з ляхської кормиги. Уважай, гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї пам'яті, як залишиш наш народ у такій неволі!« І гетьман рішився підняти боротьбу за волю України.

Тоді воював з царем шведський король Карло. Гетьман Мазепа став переговорювати з ним, чи не прислав би він українцям свого війська на поміч. Шведський король погодився. Та поспішився занадто з тою допомогою і попсув діло. Він не чекав, аж Мазепа приготовиться добре до війни, але зараз же рушив у похід.

Гетьман мав при собі тільки декілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною. З тим невеликим військом не було надії побідити. Та Мазепа промовив до козаків: »Браття, настав наш час. Покористуймося нагодою і віддячимо ворогам за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки й неправду, що вчинено нам! Прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною, самостійною державою!« Гетьманські війська злучилися зі шведами. З допомогою прийшов і запорізьський кошовий Кость Гордієнко зі своїми запоріжцями. Він сказав до гетьмана: »Ми, військо запорізьке, низове, дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому українському верховодові, взяли собі до серця недолю України і хочете визволити її з чужої неволі!« Мазепа відповів: »Дякую вам, запоріжці, що вірите мені. Я пристаю до шведів, не задля користи для себе, а з любови до рідного краю. Не можемо ж забути про честь і славу нашу, та склавши руки, кинути наш край на волю гнобителя!« Запоріжці бадьоро відгукнулися: »Волю добути, або дома не бути!«

Як тільки цар довідався, що Мазепа злучився зі шведами, війська його пішли на тодішню столицю України Батурин. Дня 31-го жовтня, як шаранча, облягли Батурин, пославши комендантові міста полковникові Чечелю приказ здати місто. Та козаки навіть не впустили царських послів, завзято гукаючи з мурів: »Умремо всі, а до столиці не впустимо!« Завзято відбивалися українці, аж одної ночі, зрадник полковий старшина Іван Ніс підземним ходом провів ворогів до замку. Довго й уперто боронилися військо та громадяни під проводом діякона та його дочки, та всто-

ятись не було сили. Ворог захопив місто, зруйнувавши його упень, а всіх батуринців: малих і старих, жінок і немовлят — вирізав до ноги. Навіть церков не пощадив, спаливши їх до тла. Розкішна палата Мазепина горіла аж три дні. Полковника Чечеля, завязтого оборонця Бабутирина, і старшину замордувано, їхні трупи попривязувано до плотів та пушено з водою річки Сейму народів на пострах.

Разом зі шведами рушили козацькі війська проти ворога. Прийшло до бою під Полтавою дня 10. VII. 1709 р. Та не довелося побідити. Цар Петро зібрав великі війська, поконав полки Мазепи й Карла та зайняв цілу Лівобережну Україну. Бій під Полтавою залишив по собі сумну пам'ять, — тут лягла воля України.

Гетьман Іван Мазепа по цій невдачі подався разом з королем на Молдавщину. Там він заслаб у Бендерах і вмер. Похоронили його в Галаці (місті, що в теперішній Румунії) таки цьогож 1709 року.

Новим гетьманом вибрано генерального писаря Пилипа Орлика, найвірнішого товариша і дорадника Мазепи. Та йому теж не довелося вернутися в Україну. Він поїхав до Швеції, шукати допомоги для України. Їздив по інших краях, завзиваючи до війни з царатом, так і вмер на чужині в 1742 р. Похоронено його в Яссах (також місто в теперішній Румунії).

30. Кінець Гетьманщини.

Ще перед полтавським боєм цар Петро казав на місце гетьмана Мазепи вибрати іншого. Козаки вибрали старенького добрячого полковника Івана Скоропадського (1709—1722 рр.). Він мав важке гетьманування, бо цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а приказував робити все так, щоб українська держава якнайскоріше впала. При гетьмані цар поставив свого міністра, щоби наглядав над гетьманськими справами, українські полки дальше винищував далекими походами й важкими роботами на болотах і каналах, в Україну ж посилав усе більше й більше свого війська, призначував уже й своїх людей на козацьких полковників.

Та гетьман Скоропатський не тратив ще надії і тихцем порядкував усе на добро України. Щоб не дати цареві знищити краю до решти, гетьман поїхав до Петербурга переговорювати про українські справи. Цар прийняв його не-

ласкаво й заявив, що в Україні буде заведена влада на московський лад, »Малоросійська колегія«. Ця колегія вести-ме всі державні справи. Скоропадський побачив, що цар має твердий намір знищити гетьманство, зажурився тим і заслаб важко. Вернувся в Україну і помер старенький гетьман. Похоронено його у Глухові.

По смерті Скоропадського цар Петро не дозволив уже вибрати гетьмана. Україною мала правити »Малоросійська колегія«, на половину зложена з царських людей і українців. Замість гетьмана мав бути тільки наказний гетьман; став ним чернігівський полковник Павло Полуботок (1722—1724 рр.), щирий патріот, людина смілива. Він задумав рішучо спротивитись новим порядкам. За його порадою з усіх сторін України козаки висилали до царя вимоги повернути давний лад в Україні та обновити гетьманство. Цар розлютився і приказав Полуботкові й генеральній старшині приїхати до Петербуга. Та і там наказний гетьман сміливо висказував свої думки, докоряючи цареві за те, що він нищив українські права; пригадував усі ті труди козаків, походи, і жахливу працю в болотах та каналах. »За все те ми замість вдячності добули тільки зневагу й ненависть, попали у важку неволю. Мусимо платити дань, копати рови, мокнути в болотах непролазних, гинути тисячами від перестоми, голоду і зарази. Над нами знущаються царські наставники, що не знають прав і звичаїв наших, — їм все вільно діяти з нами!« Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за це буде смерть і велів замкнути його у в'язницю. Та завзятий Полуботок відповів: »Заступаючися за Україну, я не боюся кайданів і тюрми. Краще найлютішою смертю умерти, ніж дивитися на загибель земляків моїх!« В тюрмі Полуботок заслаб смертельно. Тоді цар прийшов до нього і просив, щоб цей простив йому гострі слова. Тоді Полуботок сказав: »За невинне страждання моє і земляків моїх будемо судитися у спільного й нелицемірного судді, Бога нашого. Скоро станемо перед Ним і Він розсудить Петра з Павлом!« І дійсно умер Павло Полуботок у тюрмі, а небаром закінчив життя і цар Петро.

Після смерті Петра знову дозволено вибрати гетьмана. Став ним Данило Апостол (1727—1734 рр.). Це був один зі старших полковників, що товаришували з Мазепою і він добре тямив часи самостійності України. Гетьман Апостол упорядкував військовий скарб, поправив козацький суд, ка-

зав пописувати українські закони в одну книгу і загалом багато корисного зробив для України й тому залишив по собі добру пам'ять.

Від смерті Данила Апостола знову довгий час не дозволено вибрати гетьмана. В Україні правили царські прислужники, чужинці. Аж минуло шістьнацять років і цариця Єлисавета дала дозвіл на вибір гетьмана, вже останнього. Став ним Кирило Розумовський (1750—1764 рр.). Він був з козачого року, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився там у вищих школах і їздив багато по чужих краях. Розумовський назверх дуже відрізнявся від давніх гетьманів. Закинув стародавній український одяг, носився з німецька, зачісуючи волосся по чужинецькому. Та в його грудях било ще українське серце. Він щиро займався справами України, завів нові порядки в судах й у війську, пильнував добробуту краю, прикрашував Україну новими будовами. В Батурині збудував величаву гетьманську палату, якої останки залишилися й досі. Був добрячого серця і помагав людям, чим міг.

Та запанувала цариця Катерина II, лихий ворог України. Вона бачила, що Розумовський, хоч і вихований в Петербурзі, не йде їй на руку, не касує давніх звичаїв, а хоронить самостійність України. Розгнівалася на гетьмана, закликала його до себе й сказала, що знесе гетьманство. Розумовський не мав сили встоятись і зложив булаву.

Так в 1764 р. скінчилася влада давніх українських гетьманів, скінчилася самостійність української держави. Цар Петро I і цариця Катерина II знищили волю України. В Петербурзі є пам'ятник царя Петра I на коні; поставила його Катерина II і дала напис: »Первamu Фтарая«. Тарас Шевченко дивлячися на цей пам'ятник, написав: »Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину!«

В Україні почала знову правити Малоросійська колегія. Та по двадцятьох роках 1784 р., скасовано й її, а з нею і рештки давніх прав гетьманщини.

31. Зруйнування Січі. Гайдамаччина.

Запоріжжя правилось окремо від Гетьманщини. На Січі найстарший був кошовий отаман, при ньому був суддя, писар, обозний, осаул, хорунжий і інші. Був теж отаман Січової школи, бо молоді хлопці вчилися грамоти. Запоріжці, як в давні часи так і тепер, жили з ловецтва, риболовства,

скотарства й трохи з хліборобства. Частина війська проживала на Січі, інші у степах, по зимівниках та хуторах. Землі, де жили січовики, називалися Вольности Запоріжського Війська. Вони ділилися на 8 паланок (повітів) і 38 курнів.

Запоріжці пильно хоронили давні свободи й не хотіли покоритися цареві. Між ними все жива була думка про самостійність України і для неї вони були готові віддати життя. Кошовий Кость Гордієнко прийшов на поміч Мазепі з усім січовим товариством, хоча знав, що боротьба з Московією не легка. Багато запоріжців лягло під Полтавою. Інші разом з Мазепою мусіли залишити Україну.

Цар Петро горів великим гнівом на січовиків за те, що вони стали по боці Мазепи. Він вирішив зруйнувати гніздо «Мазепинців». Велике царське військо під проводом Галагана, що перейшов на царську сторону, пішло на Січ 1709 р. Хоч у Січі війська було небагато, запоріжці не піддалися на зазив здатися і вкинули до води царського висланника. Царські війська почали облогу. Боротьба була завзята. Лягло чимало ворогів, але не менше й запоріжців. Тому, що важко було добути Січову твердиню, Галаган підступом увів царське військо у Січ. Решта запоріжців, що залишилися в живих, мусіла таки здатися. Було їх не цілі три сотки. Половину з них вимордувано, укріплення Січи зруйновано й поставлено сторожу, щоб козаки тут більше не поселялися.

Останки запоріжців перенеслися на інше місце. Спершу над річку Кам'янку, потім над Дніпровий лиман коло Олешок. В недовгому часі Січ знову зросла і стала сильна. За часів Апостола 1734 р. запоріжці знову вернулися на давнє місце й збудували Січ між річками Підпільною та Базавлуком.

По знищенні Гетьманщини цариця Катерина задумала пожити кінець і Запоріжжю. Останнім кошовим був Петро Кальнишевський, людина великого розуму й досвіду. Він добре правив вольностями Запоріжського Війська. На порожніх просторах поселявав виходців з різних сторін, казав будувати у степах хуторі й села, дбав, щоб усюди був лад і добробут. Про нього складено приповідку: «Як кошовим став Кальниш, на Січі була паляниця, корж і книш». Кальнишевський дізнався про наміри цариці і вислав до Петербурга послів, щоб врятувати Запоріжжя. Та запоріжців прийнято зі зневагою. В Петербурзі насміялися з козацької

зброї, одягу, з козацьких звичаїв. І нічого не вдіяли запоріжські послі. Цариця Катерина таки рішила знищити Січ.

Пам'ятного 1775 р. її генерал, Текелій, оточив Січ великим військом. Кальнишевський скликав раду: чи віддати Січ, чи боронитися. Молодші запоріжці скликували: «Як же можна віддати славне Запоріжжя ворогові? Поки світ сонця, того не буде! Хай прийде тут, ми його провчимо!» Та старі січові діди похитали головами, — вони знали, що Січ не витримає ворожих гармат, що дарма проливати кров. Запоріжці мусіли вислати послів до Текелія та просити пощади. Та Текелій не знав милосердя. Його військо увійшло до Січі, арештувало старшину й почало руйнувати укріплення і будівлі. Знищили все, — навіть з церкви забрали дорогі ікони й срібні царські врата. Кошового Кальнишевського заслали аж на Соловки у монастир над Білим морем. Там замурували його в темниці, і тільки малою щілиною подавали йому їду. Так мучився бідолашний 12 літ. З часом обложеному дещо кару, хоча говорити не вільно йому було з ніким. Так і вмер в московській неволі цей останній запоріжський кошовий в 1803 р. у 112 році життя. Народ тоді співав: «Катерино, суча дочко, що ти учинила, — степ широкий, край веселий та й занастила!»

Козаки, що тоді не були в Січі, розбрилися на всі сторони. Частина їх перенеслася в Туреччину й оснувала нову Січ при гирлі Дунаю. Дещо тих нащадків запоріжського війська є там і до нині у т. зв. Добружі. Інші заїхали Дунаєм ще далше й поселилися в Угорщині над долішньою Тисою. Згодом частина козаків вернулася знову в Україну, доставши дозвіл утворити Чорноморське військо. Кубанські козаки це останки давнього Запоріжського війська. «Пропало славне Запоріжжя, та не пропала слава!»

Таке діялось на лівому боці Дніпра під царатом.

На Правобережній Україні, під Польщею, по Дорошенкові були ще деякі гетьмани, але вони не мали ніякої сили. Польща також нищила козачину. Та народ не забував козацького ладу і все наново повставав, щоб боротися за волю. За часів Мазепи славним ватажком був на Правобережжю Семен Палій, хвастівський полковник; його заслав цар на Сибір. Опісля самі козаки й селяни лучилися у ватаги, вибирали собі отаманів і сотників та воювали з польськими магнатами. Найславнішими ватажками гайдамаків були Максим Залізняк і Іван Гонта. В 1768 р. вони підняли

велике повстання проти Польщі, причому вчинили в Умані велику різню. Це повстання названо Коліївщиною. Та проти гайдамаків пішли спільно польські і царські війська й розбили їх. Гонту серед великих мук покарано смертю, Залізняка заслано на Сибір.

Так нещасно покінчилися останні змагання за волю так і залишилася роздерта на двоє Україна — Правобережжя під Польщею, Лівобережжя під царатом.

Гірко довелось жити українцям по втраті самостійності. З усіх сторін злазилися в українські землі чужинці, захоплюючи все у свої руки. Вони з погордою ставилися до всього, що українське, ломили давні права і звичаї. З тугою згадували українці недавні часи, коли то правив свій гетьман, були свої уряди, своє військо. Зі сльозами в очах згадували минуле, каялися, що не вміли шанувати своєї влади, стерегти своєї держави, що дали чужинцям запанувати над собою.

Опісля треба було ще довгої боротьби, великої праці, та зусиль, щоб бодай на хвилину заблиснуло золоте сонце щастя й волі.

ДОДАТКИ.

1. ЧЕРГА ВОЛОДІННЯ КИІВСЬКИХ КНЯЗІВ*)

1. Олег — княжив приблизно до р.	913 або 914
2. Ігор в роках приблизно	914—946
3. Ольга як регентка приблизно	946—960
4. Святослав, син Ігора приблизно	960—972
5. Ярополк, син Святослава	972—979
6. Володимир, син Святослава	979—1015
7. Святополк, син Володимира	1015—1019
8. Ярослав, син Володимира	1019—1054
9. Ізяслав, син Ярослава	1054—1068
10. Всеслав, з полоцьких князів	1068—1069
11. Ізяслав (9) вдруге	1069—1073
12. Святослав, син Ярослава	1073—1076
13. Ізяслав (9) втретє	1076—1077
14. Всеволод, син Ярослава	1079—1093
15. Святополк, син Ізяслава	1093—1113
16. Мономах, син Всеволода	1113—1125
17. Мстислав, син Мономаха	1125—1132
18. Ярополк, син Мономаха	1132—1139
19. Вячеслав, син Мономаха	1139
20. Всеволод, внук Святослава (12) (з чернігівських князів)	1139—1146
21. Ігор, брат Всеволода (20)	1146
22. Ізяслав, син Мстислава	1146—1149
23. Юрій, син Мономаха	1149—1150
24. Ізяслав (22) вдруге	1150
25. Юрій (23) вдруге	1150
26. Ізяслав (22) і Вячеслав (19) разом	1150—1154
27. Ростислав, брат Ізяслава (22)	1154
28. Ізяслав, внук Святослава (12) з чернігівських князів	1154—5
29. Юрій (23) втретє	1155—1157
30. Ізяслав (28) вдруге	1157—8
31. Ростислав (27) вдруге	1159—1161
32. Ізяслав (28) втретє	1161
33. Ростислав (27) втретє	1161—1167
34. Мстислав, син Ізяслава (22)	1167—1169

*) Число в скобках — це чергове число, під котрим той князь уперше згадується в цьому реєстрі. Знак запиту (?) вказує, що це означення тільки здогадне, а не певне.

35. Гліб, син Юрія (23)	1169—1171
36. Володимир, син Мономаха (16)	1171
37. Роман, син Ростислава (27)	1171
38. Михалко, син Юрія (23) з суздальських князів	1172
39. Рюрик, син Ростислава (27)	1173
40. Ярослав, син Ізяслава (22)	1174
41. Роман (37) вдруге	1175—1176
42. Святослав, син Всеволода (20) з чернігівських князів	1176—1180
43. Рюрик (39) вдруге	1180—1181
44. Святослав (42), втретє	1181—1194
45. Рюрик (39) втретє	1194—1200
46. Інгвар, син Ярослава (39)	1200?- 1202
47. Рюрик (39) вчетверте	1203
48. Ростислав, син Рюрика (39)	1204—1205
49. Рюрик (39) вп'яте	1205—1206
50. Всеволод Чермний, син Святослава (42) з чернігівських князів	1206
51. Рюрик (39) вшесте	1206
52. Всеволод (50) вдруге	1207
53. Рюрик (39) всеме	1207—1210
54. Всеволод (50) втретє	1210—1212
55. Інгвар (41) вдруге	1212
56. Мстислав, син Романа (37)	1212—1223
57. Володимир, син Рюрика (39) :	1223—1234
58. Ізяслав, син Мстислава (56)	1235
59. Володимир (57) вдруге	1236
60. Ярослав, внук Юрія (23), з суздальських князів	1236—1238
61. Михайло, син Всеволода (50), з чернігівських князів	1238—1239
62. Ростислав, син Мстислава (56?)	1239
63. Данило Галицький	1240
64. Михайло (61) вдруге	1241—1246
65. Ярослав (60) вдруге	1246

2. ЧЕРГА ГАЛИЦЬКИХ І ГАЛ.-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ.

1. Борис, син Володимира Вел. київського	
2. Всеволод, син Володимира Вел.	
3. Ростислав, син Володимира, внук Ярослава київського, прогн. 1064? р.	
4. Ярополк, син Ізяслава київського	1077—1084
5. Рюрик, Володар, Василько, сини Ростислава (3)	1084—1124
6. Володимирко, син Володаря (5)	1124—1153
7. Ярослав, син Володимирка (6)	1153—1187
8. Олег і Володимир, сини Ярослава (7)	1187—8
9. Роман, син Мстислава, кн. волинський	1188—9
10. Володимир (8) вдруге	1189—1199
11. Роман вдруге	1199—1205

12. Данило, син Романа (9)	1205—1206
13. Володимир Ігоревич, з чернигівських князів	1206—1208
14. Роман, брат Володимира (13)	1208 9
15. Ростислав, син Рюрика київ.	1210
16. Роман (14) вдруге	1210
17. Володимир (13) вдруге	1210—1211
18. Данило (12) вдруге	1211—1212
19. Мстислав Німий, з князів волинських	1212—3
20. Володислав боярин галицький	1213—4
21. Кольоман, королевич угорський	1214—1219
22. Мстислав Удатний з князів київо-смоленських	1219
23. Кольоман (21) вдруге	1219—21?
24. Мстислав Удатний вдруге	1221?- 1227
25. Андрій королевич угорський	1227—1230
26. Данило (12) втретє	1230—1232
27. Андрій королевич, вдруге	1232—3
28. Данило (12) вчетверте	1233—5
29. Михайло і син його Ростислав з князів чернигівських	1236—1238
30. Данило (12) вп'яте	1238—1264
31. Лев, син Данила (12)	1264 -1300?
32. Юрій, син Льва (31)	1300?-1308?
33. Лев, син Юрія (32)	1309?- 1323
34. Юрій-Болеслав, з князів мазовецьких	1325—1340
35. Любарт, з князів литовських	1340—1349

3. ЧЕРГА ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ*).

Дмитро Вишневецький	1550—1583
Богдан Ружинський, знаний в рр.	1575—6
Шах	1576—7
Лукач Чорнинський?	1578
Самійло Зборовський коло р.	1581
Михайло і Кирик Ружинські	1585
Захар (?) Кулага, Богдан Микушинський, Лукач Чорнинський	1586
Войтіх Чановицький	1590
Криштоф Косинський	1591—3
Григорій Лобода (з перервами)	1593—3
Богдан Микошинський (літо)	1594
Федір Полоус (весна)	1595
Матвій Шаула (поч.)	1596

*) Гетьманська влада оформлювалася спроквола, тому можна з різного часу зачинати реєстр козацьких провідників, добачуючи в них попередників пізніших гетьманів. Починаємо тут з Вишневецького тому, що перед ним ще менше знаємо про тодішніх провідників, але й пізніше часто не можна відрізнити їх від гетьманів, ані скласти чергу гетьманів без перерви.

Кремпський і Криштоф Нечковський (літо)	1596
Гнат Василевич	1596—7
Тихон Байбуза і Федір Полоус	1598
Самійло Кішка	1600—2
Гаврило Крутневич (з перервами)	1602—3
Іван Куцкович	1602
Іван Косий	1602—3
Григорій Ізапович згад. в кінці	1606
Зборовський, Олевченко, Каленик Андрієвич	1609—10
Григорій Тискиневич згад. в травні	1610
Петро Сагайдачний мб. (з перервами)	1614?—1622
Дмитро Барабаш (березень)	1617
Яцко Неродич Бородавка	1619—21
Олифер Голуб	1622—3
Михайло Дорошенко (з перервами)	1622—8
Грицько Чорний, Каленик Андрієвич	1624—5
Пирський, Жмайло	1625
Грицько Савич Чорний	1629—1630
Тарас Федорович	1630
Тимофій Орендаренко	1630—1
Іван Петражицький-Кулага	1631—2
Андрій Діденко, Тимофій Орендаренко	1632—3
Іван Сулима	1635
Василь Томиленко	1636—7
Сава Кононович, Павлюк Бут, Дмитро Гуня	1637
Яцко Острянин, Д. Гуня	1638
Богдан Хмельницький	1648—1657
Іван Виговський	1657—9
Юрась Хмельницький	1659—1663
Павло Тетеря, правобічний	1663—5
Іван Брюловецький, лівобічний	1663—8
Опара, Суховієнко, правобічні	1665—1669
Петро Дорошенко	1665—1676
Демян Многогрішний, лівобічний	1668—1672
Михайло Ханенко, правобічний	1669—1674
Іван Самойлович	1672—1687
Іван Мазепа	1687—1709
Іван Скоропадський	1709—1722
(Филип Орлик)	(1710—?)
Данило Апостол	1727—1734
Кирило Розумовський	1750—1764

БРАДІВ